

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
кафедра практичної психології**

**Особливості прояву та психологічні засоби подолання тривожності у
дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними
особами**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:

студентка 6 курсу, 604 групи
спеціальності: 053 «Психологія»
спеціалізація: «Практична психологія»

Бринзила Кристина

Керівник: кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Радчук Валентина Миколаївна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

Від «__» _____ 2023р.

Зав кафедри _____ доц. Радчук В.М.

Чернівці - 2023

АНОТАЦІЯ

Бринзила К. Особливості прояву та психологічні засоби подолання тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами.

В умовах російсько-української війни виникає соціальне явище як біженство та переселення: люди часто змушені залишати свої будинки, свій сталий звичний спосіб життя та бігти у пошуках безпеки. Досвід внутрішнього переселення в умовах війни має багато специфічних особливостей, які виражені складним стресовим або травматичним досвідом: переживання окупації, втрати житла, перебування довготривалий час у підвалах та укриттях поки здійснюється ракетний обстріл, втрата значущих людей тощо. Це є надзвичайно важким періодом для людей і має багато фізичних та психологічних наслідків, особливо для дітей.

Магістерська робота присвячена теоретичному та емпіричному дослідженню особливостей прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами. Здійснений статистичний аналіз встановив, що рівень прояву тривожних та емоційно-негативних станів, таких як: явна тривожність; схильність до неврозу; рівень загальної тривожності; агресивність; замкненість, статистично вищий в групі дітей молодшого шкільного віку, які є ВПО. Нами підтверджено гіпотезу, що діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, мають вищий рівень тривожності, аніж діти, які не змінювали місця проживання. На основі результатів проведеного теоретичного та емпіричного дослідження нами були розроблені психологічні рекомендації батькам та працівникам закладів освіти про підтримку психологічного здоров'я та зниження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами.

Ключові слова: *тривожність, війна, діти молодшого шкільного віку, внутрішньо переміщені особи.*

ABSTRACT

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	9
1.1. Феномен тривожності в сучасних дослідженнях.....	9
1.2. Вікові особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку.....	15
1.3. Психологічні характеристики дітей молодшого шкільного віку, які змінили місця проживання у наслідок російсько-української війни.....	20
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБІРКИ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
РОЗДІЛ III. ПОРІВНЯЛЬНО-ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ Є ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ.....	36
3.1. Порівняльний аналіз особливостей прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб.....	36
3.2. Статистичний аналіз особливостей прояву тривожності дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб.....	49
3.3. Психологічні рекомендації про підтримку психологічного здоров'я та способів зниження рівня тривожності молодших школярів - внутрішньо переміщених осіб:.....	51
3.3.1. Психологічні рекомендації для батьків.....	51

3.3.2. Психологічні рекомендації для працівників закладів освіти.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність дослідження: Повномасштабне вторгнення Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року спричинило потрясіння та зміни у багатьох сферах нашого життя: економічній, політичній, соціально-психологічній тощо. В умовах війни виникає соціальне явище як біженство та переселення: люди часто змушені залишати свої будинки, свій сталий звичний спосіб життя та бігти у пошуках безпеки. Досвід внутрішнього переселення в умовах війни має багато специфічних особливостей, які виражені складним стресовим або травматичним досвідом: переживання окупації, втрати житла, перебування довготривалий час у підвалах та укриттях поки здійснюється ракетний обстріл, втрата значущих людей тощо. Це є надзвичайно важким періодом для людей, що мають такий досвід, який тягне за собою безліч викликів як фізичних, так і психологічних.

Ситуація постійного стресу, зумовленого вимушеним від'їздом з постійного місця проживання, порушення стабільності та звичного стану життя, втрата годувальників, друзів, родичів, позбавлення батьківської турботи негативно впливає на особистість. Найгостріше ця ситуація сприймається дітьми, які психологічно чутливі до травмуючих ситуацій. Складне становище провокує виникнення відчуття дискомфорту, зниження соціальної активності та самооцінки, зростання тривожності, агресивності, появи негативного ставлення до інших.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 01.01.2023 року в країні офіційно зареєстровано 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб, а за оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ) кількість внутрішніх переселенців перевищує 7 мільйонів громадян. Згідно повідомленням Чернівецької ОВА, станом на 01.02.23, Буковина прийняла 89 тисяч осіб ВПО, які зареєстровані в єдиній інформаційній базі даних про ВПО. Фактично в громадах області живуть 70 тисяч переселенців, зокрема майже 29 тисяч дітей, а також понад три тисячі людей з інвалідністю.

Актуальність нашого дослідження визначена необхідністю детального вивчення психологічних особливостей тривожності молодших школярів внутрішньо переміщених осіб, для більш якісного розуміння феноменології та розробки ефективних методів роботи у підтримці психологічного здоров'я дітей.

У психологічних дослідженнях феномен тривожності розглядали українські вчені І. Стрілецька, М. Козяр, Г. Ткачук, а також і зарубіжні – К. Бонк, К. Хорні, К. Крістенсен, М. Курвітс, А. Самс інші. Особливості прояву тривожності у молодшому шкільному віці розглядали: М. Халько, С. Томчук, С. Ставицька, О. Скрипченко, Л. Помиткіна, Н. Пеньковська та інші. Явище внутрішнього переміщення, та його вплив на психічне здоров'я дітей та дорослих у своїх працях розглядали: В. Педоренко, М. Козак, В. Кердивар, Т. Алексєєнко, Н. Шиліна та інші.

Актуальна проблема потребує більшої кількості досліджень про психологічного здоров'я та особливості дітей, які зазнали досвід внутрішнього переміщення. З практичного досвіду психологів України, а також Чернівецького регіону, у дітей молодшого шкільного віку внутрішньо переміщених осіб, яскраво проявляється їх тривожність та надмірний рівень невротизації. Відповідно це, наштовхнула нас на обрання теми магістерської роботи: «Особливості прояву та психологічні засоби подолання тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами».

Об'єкт дослідження: тривожність дітей молодшого шкільного віку як схильність до надмірного хвилювання

Предмет дослідження: психологічні особливості прояву тривожності та засоби її подолання у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами

Гіпотеза дослідження:

– існують особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами;

– діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами мають вищий рівень тривожності, аніж діти, які не змінювали місця проживання.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами; розробити та запропонувати психологічні рекомендації, щодо способів подолання тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати підходи до розуміння поняття «тривожність» у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.
2. Розкрити особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку: аспект осіб, які є внутрішньо переміщеними особами.
3. Емпірично дослідити особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами.
4. Статистично підтвердити чи спростувати відмінності прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб.
5. Розробити та запропонувати психологічні рекомендації засобів подолання тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження:

Для вирішення поставлених завдань було використано:

теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення науково-психологічної літератури з означеної проблеми.

Психодіагностичні методики:

1. Методика «Шкала явної тривожності СМАС» (за Дж. Тейлором, адаптація А. Прихожан)
2. Оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу (О.Захаров)
3. Методика виявлення страхів та тривожності (Є. І. Рогова)

4. Тест на визначення рівня тривожності (Р.Темпл, М.Доркі)
5. Проективна методика «Неіснуюча тварина» (М. Друкаревич).

статистичні методи: якісний, кількісний, кореляційний та статистичний аналіз з наступною їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням, пакет статистичних програм SPSS, версія 21.

Структура дипломної: Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 67 сторінок. Робота містить 5 таблиць та 8 рисунків. Список використаних джерел складає 57 найменувань.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Феномен тривожності в сучасних дослідженнях

Феномен тривожності займає особливе місце в системі сучасного психологічного знання. Багатозначність терміну «тривога» та «тривожність» в психологічних дослідженнях є наслідком використання його в різних позначеннях, які взаємопов'язані, але не тотожні. Тривожність виступає як механізм розладів емоційної сфери особистості, та, з одного боку, виконує деструктивну функцію, а з іншого, – може виступати активізуючим чинником особистісного зростання.

Проблемі тривожності приділяло увагу багато науковців про, що свідчать численні дослідження, які здійснили українські вчені (Є.М. Калюжна, Л.М. Костіна, В.М., Крайнюк Я.М. Омельченко, Г.М. Прихожан, , Н.Ф. Шевченко, В.І. Юрченко та ін.), а також зарубіжні психологи (Д. Айке, К. Ізард, Р. Мей, О. Ранк, Ч.Рікфорт, Г. Салліван, З. Фройд, К. Хорні та ін.).

У сучасних дослідженнях феномену тривоги виокремлено кілька ключових аспектів, які потребують подальшої тлумачення та перегляду. Одними з найсуттєвіших є питання тлумачення тривоги як психічного стану і тривожності як стійкої риси особистості.

У психологічній літературі співіснують два базових поняття, які у певних випадках використовуються як синоніми, але частіше розглядаються як самостійні терміни, – «тривога» і «тривожність». Розрізняють тривожність як властивість особистості, як відносно постійну та незмінну протягом життя рису (особистісна тривожність) та тривогу як негативний емоційний стан, відносно тривалий, пов'язаний зі зміною нервово-психічної діяльності (ситуативна тривога) [13].

Ситуативна тривожність - це стан тривоги, що виникає як реакція людини на різноманітні соціально-психологічні стресори. Як правило, ситуаційна тривожність у однієї і тієї ж людини буває різною в різний час[9].

Особистісна тривожність, дає можливість виокремити та зрозуміти важливість впливу індивідуальних особливостей людини в діях при різних стресових факторах. Особистісна тривожність не проявляється виключно в поведінці, але її рівень визначається в залежності від того, як часто і як інтенсивно в індивіда виникають стани тривоги [9].

В свою чергу, К. Роджерс розглядав тривожність як деяку емоційну реакцію на внутрішньо особистісне протиріччя, на конфлікт між Я-реальним та Я-ідеальним. Тривожність – це стан, що переживається людиною як скованість, напруженість, причину якого він усвідомити не може. Тривожність при такому підході позбавлена статусу особливого, самостійного психологічного утворення і є, по суті, лише функцією конфлікту [21].

Можна виділити велику кількість теорій, які пояснюють суть і особливості тривожності. Вважається, що як власне психологічна проблема вона була вперше поставлена та спеціально розглянута в працях З. Фрейда [21].

З. Фройд ідентифікував три види тривоги: реалістичну, невротичну і моральну. Він вважав, що тривога виконує функцію сигналу, що попереджає "Его" (як психічна інстанція) про можливу небезпеку, викликану інстинктивними імпульсами. Відповідь "Его" полягає в застосуванні різних захисних механізмів, таких як витіснення, заміщення, проекція, раціоналізація, регресія, сублимація та заперечення. Ці захисні механізми діють на рівні несвідомості і спотворюють сприйняття реальності індивідом. Уявлення З. Фрейда про ці захисні механізми визначили напрямок досліджень тривожності не лише для його послідовників, але також знайшли відображення у дослідженнях авторів, які вийшли за межі психоаналізу [36].

У вітчизняній психології науковиця Халько М. С. виділяє два головних види тривожності:

1) тривожність, яка породжується конкретними ситуаціями, що спричиняє об'єктивне занепокоєння. Таку тривожність називають ситуативною й вона може виникнути у кожної людини, проте саме вона відіграє позитивну роль у якості своєрідного мобілізуючого механізму;

2) тривожність особистісна, яку розглядають як рису особистості, що часто проявляється в схильності до переживання відчуття тривоги в життєвих ситуаціях; характеризує процес відчуття несвідомого страху, невизначеного відчуття загрози та готовністю сприймати різні події як несприятливі та небезпечні [55].

У низці своїх досліджень С. Томчук вивчав реактивну та особистісну тривожність як вияв можливих суперечностей в «Я-концепції», як сигнал, що свідчить про посягання на цілісність «образу Я». Автором було визначено статистично достовірний негативний зв'язок між особистісною тривожністю і рівнем внутрішнього локусу контролю, а позитивний- нейротизмом. Таким чином, при підвищенні рівня особистісної тривожності у індивідів буде знижуватись рівень внутрішнього контролю, а показники нейротизму зростатимуть, і навпаки, при зниженні тривожності буде зростати внутрішній контроль і знижуватися нейротизм [52].

Л. Божович зробила значний внесок, виділяючи два типи тривожності: адекватну, яка відображає об'єктивну відсутність умов для задоволення певної потреби, і неадекватну, яка виникає при наявності таких умов. Тільки в останньому випадку можна говорити про тривожність як стійку функціональну структуру емоційної сфери, стійке особистісне утворення. Л. Божович розглядала цю лінію досліджень як вивчення "елементарних", пристосувальних емоцій і відповідних стійких функціональних структур. Принаймні на першому етапі роботи, це дослідження не пов'язувалось із вивченням вищих почуттів, оскільки до останніх відносилися лише ті

почуття, які самі можуть стати предметом потреби, і це не зачіпало аспектів тривожності як негативного та важкого переживання, від якого людина прагне позбутися [45].

А. Прихожан надає позитивну характеристику розумінню тривожності. Вона вважає що, тривожність – це емоційно-особистісне утворення, яке має когнітивний, емоційний і операціональний аспекти. На її думку, певний рівень тривожності в нормі властивий всім людям і є необхідним для адекватного пристосування людини до дійсності. Присутність тривожності як стійкого новоутворення – може свідчити про порушення в особистісному розвитку, що перешкоджає нормальному розвитку, діяльності, спілкуванню. Тривожність як стійке утворення обумовлена незадоволенням міжособистісним спілкуванням, його особливостей тай перш за все потреб свого Я [45].

У працях М. Варія, оцінюється роль тривоги у процесі психічної адаптації людини. Тривога змінює характер поведінки, веде до посилення поведінкової активності, спонукає до більш інтенсивних та цілеспрямованих зусиль і тим самим виконує адаптивну функцію. Однак, якщо тривога інтенсивна і тривала, то перешкоджає формуванню адаптивної поведінки та веде до порушень поведінкової інтеграції, а іноді до клінічно виражених порушень психіки та поведінки [9]

Більшість дослідників дотримуються спільної думки стосовно того, що тривожність – індивідуально-психологічна особливість, яка виявляється в схильності людини до переживання стану тривоги при очікуванні несприятливого розвитку подій. Безпосередньо, такої думки і українські психологи, які присвятили свої роботи вивченню цього явища (Є.М. Калюжна,

Я.М. Омельченко, С.О. Ставицька, О.О. Халік, І.А. Ясточкіна та ін.) [13].

У своїх наукових працях, присвячених дослідженню психологічних механізмів етіогенезу тривожності на функціональному рівні, Є.М. Калюжна

висунула концептуальний підхід до нового способу оперативного визначення явища "особистісна тривожність" на основі структурно-функціонального детермінізму та системно-генетичного аналізу. Вона прийшла до висновку, що особистісна тривожність у підлітків представляє собою "функціонально детерміноване утворення", внутрішня структура якого складається з інтегративної сукупності функціональних детермінант (доцільність, спрямованість та результативність адаптаційної активізації) [13].

Засновуючись на аналізі змісту, виявленого під час емпіричних спостережень, була розроблена концептуальна модель функціональної організації особистісної тривожності у підлітків, яка включає інтегративну сукупність її функціональних детермінантів. На основі цього був сформульований висновок, що стабілізація особистісної тривожності на індивідуальному рівні інтенсивності залежить від ступеня самоактивації, яка необхідна особистості для досягнення релевантних її віковим та соціальним потребам цілей [8].

Я. Омельченко, вивчаючи тривожні стани в молодшому шкільному віці, трактує особистісну тривожність як індивідуальну рису особистості, яка найчастіше домінує в структурі психіки [35].

С. Ставицька розглядає особистісну тривожність як особливе особистісне явище, вже стале новоутворення, яке пов'язане з негативними емоціями та переживаннями; схильність особистості до переживання тривоги, яка проявляється низьким рівнем виникнення реакції; стала індивідуальну характеристику особистості. Утворення тривожності як особистісної характеристики індивіда, включає в себе переживання, у зв'язку з цим, постійно діючі фрустраційні стани. Поведінкові прояви тривожності включають в себе загальну дезорганізацію діяльності, що порушує її продуктивність та спрямованість [48].

На думку О. Халік, особистісна тривожність є стійкою властивістю особистості, яка характеризується підвищеною схильністю відчувати тривогу

через реальні чи уявні небезпеки, визначається фізіологічними, когнітивними, емоційними й поведінковими аспектами та відіграє переважно негативну функцію [50].

С. Томчук вважає, що термін «особистісна тривожність» використовується у якості усталеної характеристики особистості, як її властивість, яка виокремлює постійну схильність уявляти різні ситуації як погрозливі; для визначення здатності індивіда відчувати стан тривоги. Надмірна тривожність свідчить про можливі порушення або особливості розвитку особистості.. Причини формування цього явища можуть знаходитись як у генетичних факторах розвитку психіки, так і соціальних. Тривожність як психічна властивість має яскраво виражену вікову специфіку, так наприклад, у ранньому юнацькому віці особистісна тривожність зумовлена трьома групами психологічних чинників особистісними, адаптаційними та мотиваційними [52].

Серед основних груп чинників виникнення і розвитку тривожності є: порушення відносин дітей з батьками, міжособистісних стосунків (Г. Саллівен, К. Хорні), негативний шкільний досвід (Є. Новікова, Б. Філліпс), особливості внутрішньоутробного розвитку (О. Захаров), внутрішній конфлікт (В. Столін, В. Мясіщев, К. Роджерс). перинатальні порушення (С. Гроф), психофізіологічні порушення (В. Астапов, К. Броннер), невідповідність самооцінки та рівня домагань (Л. Бороздіна, К. Сидоров), недостатність адаптивних можливостей для пристосування (Ж. Піаже, П. Фресс) [16].

Тривожність позитивно та негативно впливає на людину. До позитивних функцій тривожності відносять активізуючу дію захисних механізмів психіки, можливість передбачити наслідки власної діяльності. Надмірна тривожність перешкоджає формуванню адаптивної поведінки (В. Березін, В. Карандашев), призводячи до виникнення неврозів і психосоматичних

розладів (Л. Панін, В. Ананьєв, Ю. Олександровський). Гальмування особистісного розвитку (Ю. Антонян, В. Астапов, М. Левітов) [17].

Науковці вказують на соціальне оточення, зокрема на батьків, як першоджерело розвитку тривожності в дітей. Емпатія, яка є механізмом емоційного зараження, може викликати у дитини відчуття тривожності, особливо якщо батьки часто переживають неспокій. Емпатія допомагає дитині розуміти емоційні стани батьків, пов'язані з задоволенням, безпекою, схваленням або осудом. Таким чином, будь-яке переживання, що конфліктує з власною особистістю, може викликати тривожність. [18].

Отже, тривожність розуміють як індивідуально-психологічну особливість, яка проявляється в схильності людини до переживання стану тривоги при очікуванні несприятливого розвитку подій. А також як «проміжну змінну», тобто нетривалий психічний стан, який може виникати під впливом факторів, таких як фрустрація соціальних потреб, як властивість особистості яка проявляється як у зовнішніх та внутрішніх мотивах до негативізму, та як мотиваційний конфлікт.

1.2. Вікові особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік охоплює період життя від 6 до 11 років і визначається найважливішою обставиною у житті дитини – її вступом до школи.

І. Бех описує, що віковий перехід у молодший шкільний вік супроводжується першим навчанням у школі, коли дитина ступає на поріг школи, вона зазнає нових страхів і тривожних вражень. Термін «шкільна фобія» вказує на те, що деякі діти можуть відчувати настільки сильний страх

перед відвідуванням навчального закладу, що можуть проявляти великий супротив. Проте це явище, як правило, не обмежується самим страхом перед школою. Здебільшого йдеться не стільки про боязнь самої школи, скільки про тривогу відокремлення від дому, страх відокремитися від близьких, до кого дитина має емоційне прив'язання. Тривожний молодший школяр часто стикається з хворобами та знаходиться в умовах підвищеної уваги і піклування [4].

О. Гелюк стверджує, що якщо перед початком навчання в школі окремі особливості дитини можуть бути непомітними та вважаються дорослими як природні для її розвитку, то в шкільному середовищі відбувається стандартизація умов, що робить видимими емоційні та поведінкові відхилення особистісних рис дитини. Особливо помітні стають такі риси, як надзбудливість, підвищена чутливість, нестача самоконтролю та непорозуміння норм і правил, які визначені дорослими [14].

А. Грись аналізувала особливості взаємозв'язку тривожності із адаптаційним потенціалом дітей. Вона стверджує, що тривожність під час адаптації до школи стає важливою темою для батьків, шкільних психологів та класних керівників. Під час переходу від одного етапу шкільного життя до іншого дитина не просто пристосовується до нових умов школи. Засновуючись на власних особистісних рисах та потребах, сформованих на попередніх етапах життя, вона свідомо чи несвідомо визначає своє внутрішнє ставлення до школи. У психології існує концепція "внутрішня позиція", яка визначається як сукупність всіх взаємовідносин дитини з дійсністю в певній системі. Результати дослідження свідчать, що хлопці молодшого шкільного віку частіше виявляють високий рівень тривожності під час адаптації, ніж дівчата. Вони реагують гостріше на нові соціальні умови, відчувають тривогу та уникають взаємодії з навколишнім світом. Висока шкільна тривожність служить показником несприятливого емоційного стану, що утруднює процес адаптації першокласників до шкільного середовища [16].

О. Казаннікова зазначає, що тривожний емоційний стан неминучий для школяра, якому щодня доводиться стикатись з різноманітними факторами, які викликають тривогу. Тому ефективне навчання в школі можливе лише при умові, що тривога, пов'язана з подіями шкільного життя та переживається досить систематично. Проте інтенсивність цих емоцій не повинна перевищувати індивідуально визначеної для кожної дитини "критичної точки". Вище цього порогу емоції можуть не стимулювати дитину, а викликати дезорганізацію [22].

Г. Немец описує, що діти часто відчують тривогу, коли в сім'ї вони стикаються з надмірними вимогами, батьки виявляють роздратованість та постійно висловлюють незадоволеність їхнім способом поведіння. Очевидно, що коли дитину відкрито критикують, роблять зауваження та присоромлюють, ситуативна тривожність перетворюється в постійний емоційний фон. Виникає тривожне очікування неприємностей і страх перед можливим покаранням [33].

С. Ставицька у дисертаційному дослідженні зазначає, що діти, зокрема молодшим школярам, прояв тривожності може мати соматичні й поведінкові характеристики. Соматичні ознаки стосуються змін у внутрішніх органах та системах організму, таких як прискорене серцебиття, нерівне дихання, тремтіння кінцівок, скутість рухів, підвищений тиск, розлади шлунку та інші. Тривогу можна розглядати як психічний стан, спричинений можливими або ймовірними неприємностями, змінами у звичайних умовах і активності, і виражається у реакціях та конкретних емоційних переживаннях, таких як побоювання, хвилювання та порушення спокою[49].

На рівні поведінки підвищена, згідно поглядам С. Ставицької, тривожність проявляється у різноманітних і непередбачуваних формах. Вони можуть варіюватися від апатії та безініціативності до виявів демонстративної жорстокості. Тривожні діти вважають, що для того, щоб не боятися, важливо зробити так, щоб інші боялися їх. Це робить тривожність одним із головних

джерел дитячої агресії. Зазвичай це супроводжується низькою самооцінкою. Діти, які використовують агресію як засіб подолання тривоги, вимагають особливої уваги. Приховуючи свою тривогу від дорослих, однолітків і навіть від себе, вони можуть не розуміти своїх потреб і не звертатися за допомогою, що призводить до негативного ставлення до них оточуючих. Це ускладнює вже трудовий внутрішній стан дитини та підсилює віру в те, що для них нормальне життя є недосяжним. У таких випадках важлива реакція дорослих, зокрема вчителів, на вияви агресії. Основне правило тут - у жодному разі не відповідати на агресію агресією. Можна виражати своє незадоволення, обурення, захоплення, але необхідно прикладати максимум зусиль для підвищення самооцінки тривожних і агресивних молодших школярів [49].

М. Халько розкриває проблему тривожності через тип взаєностосунків з батьками. Так вчена зазначає, що дитяча тривожність може виникнути внаслідок симбіотичних відносин між дитиною та матір'ю, коли мати відчуває глибоке єднання з дитиною і намагається захистити її від труднощів та неприємностей життя. У результаті дитина може відчувати тривогу, коли залишається без матері, швидко втрачає орієнтацію, перебуває в стані хвилювання та побоювання. Замість розвитку активності та самостійності, у дітей молодшого шкільного віку може виникати пасивність та залежність. Випадки, коли виховання ґрунтується на завищених вимогах, які дитина не може відповісти або впоратися з труднощами, можуть викликати тривожність через страх несправедливого покарання або здійснення помилок [55].

Н. Сергеева говорить, що тривожність виникає у ситуації суперництва, конкуренції. Особливо сильну тривожність вона викликати у дітей, виховання яких відбувається в умовах підвищеної вимоги дитини відповідати нормам певної соціальної групи чи категорії. У цьому випадку діти, потрапляючи в ситуацію суперництва, прагнуть бути першими, будь-якою ціною досягати найвищих результатів.

А. Прихожан наводить кілька особливостей, які є характерними для дітей з підвищеною тривожністю:

- підвищена чутливість до соціальних порівнянь;
- переживання неуспіху, навіть коли немає об'єктивних причин для цього;
- невдоволеність власними досягненнями;
- краще запам'ятовування невдач та негативних подій, ніж у дітей з низьким рівнем тривожності;
- орієнтування на зовнішню оцінку (зовнішня мотивація);
- невміння адекватно та самостійно оцінити власну діяльність.

У той же час О. Мазур визначає ключові ознаки виявлення тривожності у дітей молодшого шкільного віку:

1. Починають сумніватися у власних здібностях та силах, що приводить до формування низької самооцінки.
2. Знаходяться в стані постійного пригнічення.
3. Дуже чутливі до власних невдач, критично фокусують увагу на них і схильні відмовлятися від діяльності, яку вони вважають важкою.
4. Виявляється значна різниця в поведінці поза класом і на уроках (поза уроками - активні, товариські та комунікабельні, а на уроках - стиснуті і напружені; відповіді на запитання вчителя можуть бути дані тихим і ледь чутним голосом, з можливим заїканням).
5. Проявляють тенденцію до невротичних звичок (гризуть нігті, смокчуть пальці, крутять волосся і т. д.), що може пояснюватися зменшенням емоційної напруги та досягненням спокою. Це пояснюється зменшенням у них емоційної напруженості, заспокоєння [30].

Отже, молодші школярі з тривожністю часто виявляють надмірні вияви занепокоєння та тривоги, а також високий рівень страху, навіть у ситуаціях, які, як правило, не є загрозливими для них. Вони також відзначаються

особливою чутливістю, недовірливістю та вразливістю. Ці діти часто мають низьку самооцінку, що породжує очікування негативного ставлення з боку оточуючих. Тривожність впливає на їх здатність до спілкування та взаємодії як в системі "дитина-дитина" так і в системі "дитина-дорослий". Крім того, постійний стан тривожності заважає нормальному формуванню навчальних навичок, зокрема ускладнює розвиток контрольно-оціночної діяльності, яка є важливою складовою навчального процесу. Підвищена тривожність також сприяє блокуванню психосоматичних систем організму, що ускладнює ефективність навчання на уроці.

1.3. Психологічні характеристики дітей молодшого шкільного віку, які змінили місце проживання у наслідок російсько-української війни

Зміни, що відбуваються у суспільстві, такі як екологічні проблеми, економічні кризи та проблеми безпеки, мають значний вплив на психічне здоров'я людини та є важливим завданням на даному етапі розвитку українського суспільства. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року спричинило потрясіння та зміни у багатьох сферах нашого життя: економічній, політичній, соціально-психологічній тощо. В умовах війни виникає соціальне явище як біженство та переселення: люди часто змушені залишати свої будинки, свій сталий звичний спосіб життя та бігти у пошуках безпеки. Досвід внутрішнього переселення в умовах війни має багато специфічних особливостей, які виражені складним стресовим або травматичним досвідом: переживання окупації, втрати житла, перебування довготривалий час у підвалах та укриттях поки здійснюється ракетний обстріл, втрата значущих людей тощо.

Згідно результатів дослідження проєктів Ради Європи Україна проживає складну ситуацію останні 9 років. Це низка надзвичайних та екстремальних

подій, які є травмуючими для різних верств населення, особливо для дітей, що пережили психотравмуючі події, наслідки яких ще довго будуть відбиватися на їхньому психічному здоров'ї, поведінці, здатності будувати конструктивні соціальні зв'язки [10].

М. Слюсаревський досліджуючи вплив внутрішнього переміщення та повномасштабної війни росії проти України виокремлює первинні і вторинні виклики психологічному благополуччю та розвитку дитини. Згідно аналізу дослідника, первинні виклики є мілітарного походження, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни або сприйняттям її інформаційного образу на психічне здоров'я дитини, у свою чергу вторинні виклики мають соціальне походження і спричинюються деформацією комунікативного поля дитини, порушенням усталених умов її функціонування й розвитку. М. Слюсаревський до первинних викликів відносить гостре реагування дітей на стресогенні події війни, поширення в дитячому середовищі психоемоційних та поведінкових розладів, випадки зниження когнітивної здатності, що істотно ускладнюють навчання дитини. У свою чергу, вторинні виклики спричиненні психологічною дестабілізацією значущих для дитини дорослих а також руйнування та докорінна зміна життєвого та освітнього середовища у якій перебувала дитина [46].

Також, досвід внутрішнього переміщення розглядається науковцям В. Кердивар через призму проблематики виникнення у осіб ВПО синдрому жертви. Автор дає визначення «Синдром жертви у внутрішньо переміщеної особи» як індивідуально-психологічної особливості особистості, яка супроводжується підвищеною агресивністю, направленою на державні структури; негативним відношенням до всього, що відбувається з людиною; наявність набутої безпорадності, коли людина вважає, що не може контролювати ситуацію і якимось чином вплинути на неї. В. Кердивар також зазначає, що синдром жертви у ВПО починає проявлятися після 6 місяців за умов не вирішення основних потреб людини (в безпеці, місці проживання,

базових фізіологічних потреб, матеріального забезпечення, оплачуваної роботи тощо) та проявляється на фоні підвищеного рівня тривожності. Тим самим науковець уточнює, що досвід внутрішнього переміщення впливає на особистість, і може проявлятися у відчутті людиною низького рівня задоволеності життям, підвищеною агресивністю, набутою безпорадністю, труднощами у ефективній адаптації та соціалізації на новому місці проживання [25].

М. Козак стверджує, що необхідною умовою для збереження психологічного благополуччя усіх дітей у період війни, як ніколи постає важлива задача формування стресостійкості. Рівень стресостійкості залежить від здатності особистості адекватно оцінювати ситуацію і власні можливості, навичок самоконтролю, вмотивованості, здатності знаходити рішення у надзвичайних ситуаціях, не занурюючись у стан стресу. М. Козак описує, що стресостійкість підлітків у період війни значною мірою залежить від підтримки сім'ї та психолого-педагогічної допомоги, для розвитку емоційної стійкості, підтримки у плануванні та організації свого життя, подолання труднощів. З досліджень науковиці цікавим є тези про те, що дівчата і хлопці підліткового віку по різному вмотивовані на досягнення (формування) власних смисложиттєвих цінностей, де дівчата більше спрямовані на результат, а хлопці – на самовдосконалення і змагання. У хлопців і дівчат пріоритетними є різні потреби: у хлопців домінує потреба досягнень, у дівчат – емоційного прийняття. М. Козак підкреслює, що підлітки вмотивовані на досягнення у різних видах діяльності, і дівчатам більш властиве уникнення невдач, то хлопцям, ризикована поведінка заради високої мети [27].

Ю. Максименко, О. Морозова-Йоханнесен досліджували емпатію як основний конструкт впливу на особистісні зміни переселенців. В своїх роботах автори відзначають, що мігранти характеризуються заниженим рівнем емпатії, інтолерантністю до умов невизначеності, а також песимістичністю, емоційним дискомфортом та труднощами в адаптації [31].

Л. Мельник зазначає, що будь-які загальні характеристики дітей, які постраждали внаслідок війни, можуть виявлятися в різний спосіб у кожній конкретній особі, оскільки кожна дитина має свої унікальні особливості та досвід. Однак Л. Мельник виділяє загальні тенденції та психологічні характеристики, які можуть проявлятися у дітей молодшого шкільного віку, що постраждалих війни росії проти України:

1. Травматичний стрес: Діти молодшого шкільного віку можуть виявляти ознаки ПТСР, такі як нічні кошмари, надмірний страх, ірраціональна тривога, гіперактивність тощо. Також діти молодшого шкільного віку можуть проявляти різні стресові реакції, такі як ізольованість, агресія або, зниження продуктивності діяльності у присутності чужих людей.

2. Соціальна ізоляція: Переживання почуття втрати зв'язку з рідними батьками, братами і сестрами спричинює високий рівень замкнутості та ізоляції дитини від оточуючих. Це може бути пов'язано із втратою членів сім'ї або роз'єднання внаслідок війни.

3. Труднощі у взаємодії з однолітками: Зміна умов життя та переїзд може вплинути на здатність дітей вступати та будувати надійні соціальні стосунки з іншими дітьми, вчителями, дорослими тощо.

4. Труднощі в адаптації: Діти молодшого шкільного віку можуть мати труднощі в адаптації до нового оточення, системи освіти та загальної життєвої ситуації. Віковою нормою вважається кризовий період що пов'язаний із зміною соціального середовища, переходом від дошкільного закладу освіти у загальноосвітній заклад, натомість у дітей переміщених осіб адаптація ускладнюється вдвічі.

5. Знижена самооцінка: Втрата дому, рідних або інших психотравмуючих подій може вплинути на самооцінку дитини та викликати відчуття непевності, втрату почуття безпеки, завищені вимоги до власної особистості, негативізм у оцінках до себе та оточуючих.

6. Порушення навчання та розвитку: Досвід внутрішнього переміщення, який отримують діти часто провокує високий рівень стресу та тривоги, що в свою чергу спричинює зниження мотивації до навчання. Також переривання навчання через складний досвід переселення, провокує відставання у здобутті освіти, та створює додаткові труднощі.

7. Потреба в психологічній допомозі: Складний життєвий досвід, які переживають внутрішньо переміщені особи, є значним викликом для дорослих та дітей. Це викликає потребу у зверненні по психологічну допомогу задля упорядкування емоцій, подолання травматичного досвіду та підвищення рівня психологічного здоров'я. Діти молодшого шкільного віку частіше не усвідомлюють процеси, які з ними відбуваються, натомість батьки, вчителі та дорослі, є тими людьми, хто турбуватиметься про психологічне здоров'я дітей [42].

Н. Отрощенко стверджує, що для покращення психологічного стану дітей важливо, щоб їхні умови життя були стабільними. Константність життя, за поглядами науковиці, полягає у тому, щоб створити для дітей, що є внутрішньо переміщеними особами, постійність умов, постійного місця проживання, одноманітності та повторення певних видів діяльності, зустрічалися з одними й тими ж людьми, розвивати власні підтримуючі ритуали. Ритмічність полягає у виконанні зрозумілих та простих дій, а саме, прогулянки, харчування, режим сну, ранкова зарядка. Н. Отрощенко підкреслює, що такі умови допомагають швидше пережити стрес та адаптуватись дітям ВПО до нових умов життя [37].

Отже, в умовах війни останні 9 років в Україні виникає соціальне явище як біженство та переселення: люди часто змушені залишати свої будинки, свій сталий звичний спосіб життя та бігти у пошуках безпеки. Досвід внутрішнього переселення в умовах війни має багато специфічних особливостей, які виражені складним стресовим або травматичним досвідом: переживання окупації, втрати житла, перебування довготривалий час у

підвалах та укриттях поки здійснюється ракетний обстріл, втрата значущих людей тощо. Виявлено, що умови війни, в яких опинилося українське суспільство, спричинили велику невпевненість та збентеженість серед людей. Невизначеність щодо майбутнього, неможливість планувати та здійснювати свої плани, а також руйнування життєвих перспектив призвели до зростаючого емоційного напруження, підвищеної тривожності, страхів, негативних думок та постійних переживань, особливо серед осіб, які є внутрішньо переміщеними особами. Ці фактори значно впливають на психологічну рівновагу та психічне здоров'я особистості. Науковці доводять, що діти, які переживають війну та досвід внутрішнього переміщення страждають від надмірного стресу, гострих реакцій на стрес, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, частіше обирають добровільну соціальну ізоляцію та асоціальну поведінку. Такі стани можуть призвести до проблем зі здоров'ям як фізичним, так і психічним, погіршать процеси адаптації до нових умов життя. У свою чергу досвід внутрішнього переміщення може викликати синдром жертви, що проявляється у людини відчуттям низького рівня задоволеності життям, підвищеною агресивністю, набутою безпорадністю, труднощами у ефективній адаптації та соціалізації на новому місці проживання.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБІРКИ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Емпіричне дослідження спрямоване на дослідження особливостей прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, та вивчення психологічних засобів подолання тривожних станів.

Для реалізації емпіричного дослідження було сформовано дві досліджувані групи: перша – діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами (30 осіб: з них 17 дівчат та 13 хлопчиків) та друга – діти молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання (30 осіб: з них 18 дівчат та 12 хлопчиків). Загальна вибірка дослідження становила 60 респондентів. Середній вік досліджуваних – 8,5 років. Вік досліджуваних варіюється від 8 до 10 років. Дослідження проводилось в рамках проекту психологічної підтримки UNICEF «Поруч» для дітей, які постраждали від війни, і проживають у Чернівецькому регіоні. Додатковою базою дослідження виступив Новоселицький ліцей №2, на основі якої було складено вибірку дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання. Дослідження було проведено у березні-квітні 2023 року.

Під час планування дослідження, ми керувались поглядами А. Грись, яка стверджує, що перехід дитини з дошкільного у молодший шкільний вік є сензитивним та кризовим періодом соціального становлення особистості дитини як повноцінного члена суспільства. При порушенні успішної адаптації першачків до умов школи, в дитини може виникнути стан дезадаптації та надмірної тривожності, як результат різкої зміни умов середовища, до якого вона може бути не готова. Відповідно до цих положень, у нашому дослідженні прийняли участь учні молодшого шкільного віку, які навчаються з 2 по 4 класи як такі, що мали можливість адаптуватися

до шкільної системи і збалансувати тривогу пов'язану із шкільним навчанням [16].

Задля більш детального розуміння досвіду дітей, які є внутрішньо переміщеними особами, нами було виявлено, що усі 30 дітей (100% осіб) змінили місце проживання у Чернівецький регіон з початку повномасштабної війни росії проти України від 24 лютого 2022 року. З усієї вибірки молодших школярів зі статусом ВПО (див. рис. 2.1.) 6 осіб (20% досліджуваних) проживали у Херсонській області, 8 осіб (27% досліджуваних) у Харківській області, 7 осіб (23% досліджуваних) у Миколаївській області, 5 осіб (17% досліджуваних) у Донецькій області та 4 особи (13% досліджуваних) у Запорізькій області.

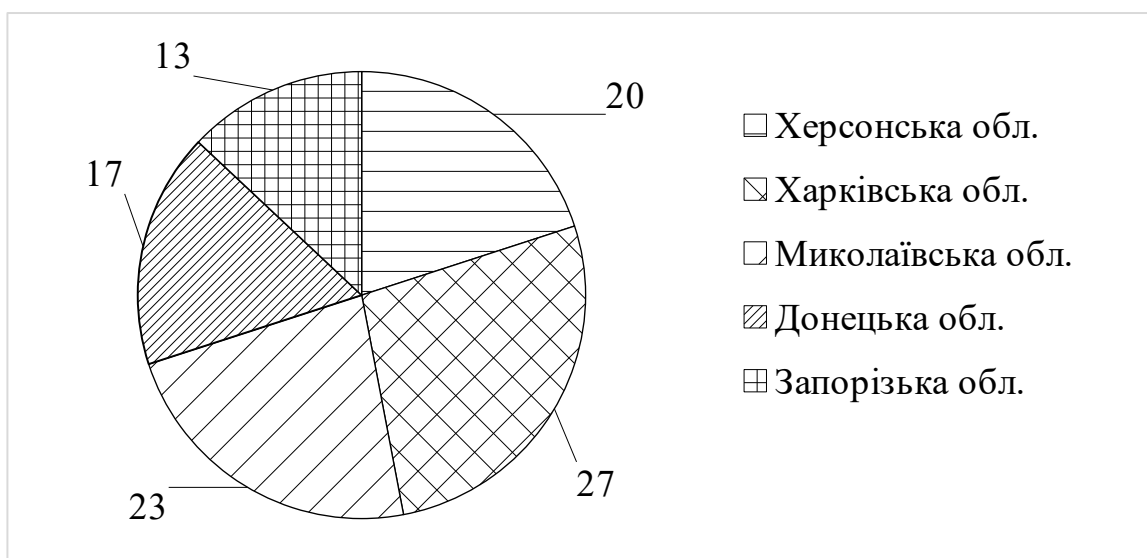

Рис. 2.1. Розподіл досліджуваних дітей молодшого шкільного віку внутрішньо переміщених осіб за адміністративно-територіальними областями України (у %)

Згідно розподілу учасників дослідження, що наведений у таблиці 2.1., видно, що 33% досліджуваних дітей вимушено змінили місце проживання більше ніж 4 місяці тому, до моменту проведення дослідження, 20% дітей перемістились від 3 до 4 місяців, 23% від 2 до 3 місяців, решта (24% осіб) змінили місце проживання менше ніж 2 місяці до проведення дослідження у Чернівецькому регіоні.

Враховуючи особливості людей, які є внутрішньо переміщеними особами, для якісного розуміння досліджуваної вибірки, ми безпечно поцікавилися складним досвідом дітей, що може значною мірою впливати на їх психоемоційний стан.

Таблиця 2.1.

Терміни перебування досліджуваних дітей молодшого шкільного віку внутрішньо переміщених осіб у Чернівецькому регіоні

Термін перебування	Кількість осіб	Частота
до 1 місяця часу	2	7%
від 1 до 2 місяців часу	5	17%
Від 2 до 3 місяців часу	7	23%
Від 3 до 4 місяців часу	6	20%
Більше ніж 4 місяці часу	10	33%

Згідно даним, які зображені у таблиці 2.2., спостерігається, що 76% досліджуваних дітей молодшого шкільного віку ВПО, мають досвід потрапляння під ракетні обстріли, або були свідками сильних і гучних вибухів, 70% осіб мали досвід довготривалого перебуванні в укритті або підвалі з ускладненими умовами для життя, 60% досліджуваних дітей проживали на окупованих територіях, мають досвід виїзду з окупації, 30% учасників дослідження мають досвід розлучення в сім'ї, коли один з батьків або родичі вимушено лишаються на небезпечній території, і 10% досліджуваних мають досвід втрати значущих дорослих (батька, дідуся, бабусі, тощо).

Таблиця 2.2.

Частота зустрічей складного досвіду пов'язаний з внутрішнім переміщенням дітей молодшого шкільного віку

	Кількість осіб	Частота
Досвід окупації, виїзд з окупованих територій.	18	60%
Досвід ракетного обстрілу, вибухів тощо.	23	76%
Досвід довготривалого перебування в	21	70%

укритті/підвалі.		
Розлучення в сім'ї, коли один з батьків/родичі вимушено лишаються на небезпечній території.	9	30%
Досвід втрати значущих дорослих.	3	10%

Примітка. Вказані категорії тяжкого досвіду виявлені не у всіх дітей. У деяких досліджуваних було виявлено декілька категорій одночасно.

Для реалізації поставленої мети дослідження емпірично дослідити особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами та статистично підтвердити чи спростувати відмінності прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб, було підібрано ряд методик: Методика «Шкала явної тривожності CMAS» (за Дж. Тейлором, адаптація А. Прихожан); Оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу (О.Захаров); Методика виявлення страхів та тривожності (Є. І. Рогова); Тест на визначення рівня тривожності (Р.Темпл, М.Доркі); Проективна методика «Неіснуюча тварина» (М. Друкаревич).

Методика «Шкала явної тривожності CMAS»

(за Дж. Тейлором, адаптація А. Прихожан)

Шкала тривожності, або шкала явної тривожності для дітей (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale - CMAS), призначена для виявлення тривожності як відносно стійкого утворення у дітей 8-12 років. Шкала розроблена американськими психологами (А. Castaneda, BR McCandless, DS Palermo, 1956) на основі Шкали явную тривожності Дж. Тейлора (Taylor Manifest Anxiety Scale- TMAS, 1953), призначеної для дорослих. Для дитячого варіанта шкали було відібрано 42 пункти, оцінених як найбільш показові з точки зору прояви хронічних тривожних реакцій у дітей.

Специфіка дитячого варіанта полягає також в тому, що наявність симптому свідчать тільки позитивні варіанти відповідей. Крім того, дитячий варіант доповнений 11 пунктами контрольної шкали, що виявляє тенденцію

випробуваного давати соціально схвалювані відповіді. Таким чином, методика містить 53 питання.

Запропонована методика діагностує загальний рівень тривожності за результатами якої визначається 5 рівні прояву:

- *Стан тривожності досліджуваному не властиво* – характерне як "надмірний спокій", може мати або не мати захисний характер емоційного стану.
- *Нормальний рівень тривожності* – рівень тривожності який необхідний для адаптації і продуктивної діяльності.
- *Деяко підвищена тривожність* – часто буває пов'язана з обмеженим колом ситуацій, певною сферою життя.
- *Явно підвищена тривожність* – зазвичай має характер помірної хронічної тривоги, що в подальшому може мати генералізований характер.
- *Дуже висока тривожність* – група ризику досліджуваних з таким рівнем тривоги.

Методика «Оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу» (О. Захарова)

Методика «Оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу» О. Захарової, має на меті оцінити емоційний стан дитини залежно від її поведінкових реакцій. У цьому тесті батькам пропонується відповісти на питання щодо особливостей поведінки їх дитини.

Причини дитячих неврозів можуть бути біологічними (особливості будови та функціонування нервової системи) та соціальними (стосунки дитини з оточенням).

До біологічних причин неврозів відносять фактори ризику: ускладнена вагітність й пологи, деякі захворювання в період активного формування

нервової системи дитини, травми голови. А також деякі особливості, зумовлені спадковістю: підвищена чутливість, неврівноваженість та слабкість нервових процесів. Але наявність цих факторів не означає, що дитина обов'язково матиме невроз.

До соціальних причин неврозів відносять: конфлікти в сім'ї, відсутність послідовності та єдності поглядів на виховання дитини серед батьків та значущих родичів, відсутність кохання та тепла, покинутість; неузгодженість виховних позицій педагогів та батьків; сильні стреси, надмірні вимоги; нервозність самих батьків, алкоголізм.

Інструкція батькам дитини. *«Якщо відзначена особливість поведінки виражена і зростає в останні роки, то відповідний пункт оцініть у 2 бали. Якщо зазначені прояви зустрічаються періодично, то відповідний пункт оцініть у 1 бал. За відсутністю названих у пункті особливостей поведінки виставляється 0 балів.»*

Діагностичні норми та шкали визначення схильності дитини до неврозу: 30-20 балів – невроз безсумнівний. 19-15 балів – невроз був або буде найближчим часом. 14-10 балів – є ознаки нервового розладу, але вони необов'язково свідчать про наявність захворювання. 9-5 балів – є схильність до виникнення нервового розладу, потрібно бути уважнішим до стану нервової системи дитини. 4-0 балів – відхилення несуттєві або є вираженням вікових особливостей дитини, котрі з часом минуть.

Методика «Виявлення страхів та тривожності» (Є. І. Рогова)

Методика спрямована на діагностику наявності та вираження дитячих страхів, виявлення змін в емоційно-афективній сфері дитини. методика використовується з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку (1-3 класи). Проводиться у вигляді індивідуальної бесіди або у письмовій формі, підходить для групової діагностики. Для отримання більш надійних

результатів психологу необхідно провести спочатку бесіду з дітьми в атмосфері довіри та відвертості.

Інструкція: *«Я зараз запитуватиму у вас про децю, а ви відповідайте письмово: якщо згодні – навпроти запитання ставите «+», якщо ні – відповідно «-». У вільній частині бланку нічого писати не треба».*

Згідно результатам методики можна визначити рівень тривожності дитини, який виражений втручанням надмірного переживання страху: Низький рівень – 0–5 позитивних відповідей; Середній рівень – 6–11; Підвищений – 12–16; Високий рівень – 17 і вище.

Оцінка вираженості кожного чинника дає змогу якісно аналізувати емоційно-афективну сферу дитини. У вільній графі індивідуального бланку психолог відмічає результати факторного аналізу тестування, визначити провідні ієрархії страхів дитини. Всі перераховані страхи можна розділити на 7 груп:

1. Медичні (болю, уколів, лікарів, хвороб)
2. Страх фізичного ушкодження (несподівані звуки, транспорт, стихія, війна)
3. Страх смерті (себе)
4. Страх тварин і (або) казкових персонажів
5. Страхи кошмарних снів і темряви
6. Соціально опосередковані страхи (людей, дітей, покарання, запізнення, самотності)
7. «Просторові» страхи (висоти, води, замкнутого простору)

Однак для того щоб зробити безпомилковий висновок про емоційні особливості дитини, психологові потрібно враховувати особливості життєдіяльності дитини в цілому.

Звертається увага на дітей із низьким рівнем страхів за тестом, бо насправді це можуть бути високотривожні діти (високі та глибокі страхи можуть не усвідомлюватися та активно витіснятися особистістю).

Методика «Тест на визначення рівня тривожності»

(Р. Теммл, М.Доркі)

Методика виявляє рівень тривожності дитини. Ця методика являє собою дитячий тест тривожності, розроблений американськими психологами Р. Теммл, М. Доркі і В. Амен.

Завдання полягає в тому, щоб дослідити і оцінити тривожність дитини в типових для неї життєвих ситуаціях, де відповідну якість особистості виявляється найбільшою мірою.

Тривожність, досліджувана людиною по відношенню до конкретної ситуації, не обов'язково буде точно так само проявлятися в іншій соціальній ситуації, і це залежить від від'ємного емоційного досвіду, набутого дитиною в даній або інших життєвих ситуаціях. Саме негативний емоційний досвід підвищує і породжує тривожність як рису особистості і тривожну, неспокійну поведінку дитини.

Психодіагностика тривожності оцінює внутрішнє ставлення даної дитини до певних соціальних ситуацій, дає корисну інформацію про характер взаємин, що склалися у даної дитини з навколишніми людьми, зокрема в сім'ї, в початковій школі.

Психодіагностичний образотворчий матеріал в цій методиці представлений серією малюнків розміром 8,5 x 11 см. Кожен малюнок сюжетно представляє собою де яку типову для життя молодшого школяра ситуацію.

На основі отриманих даних дітей віком від 3,5 років до 7 років умовно можуть поділяти на три групи за індексом тривожності (ІТ):

1. Високий рівень тривожності. ІТ за величиною більше 50%.
2. Середній рівень тривожності. ІТ знаходиться в межах від 20% до 50%.

3. Низький рівень тривожності. ІТ розташовується в інтервалі від 0% до 20%.

Проективна методика «Неіснуюча тварина» (М. Друкаревич)

Методика “Неіснуюча тварина” належить до проєктивних тестів. Виконуючи малюнок, людина через рухи руки, що малює малюнок, виявляє певний зміст своєї психіки. Звичайно, що малюнок не відображує всю складність психічного світу особи, але деякі прояви її виявляє. Головною метою методики є загальне дослідження особистості, на основі якого психолог висуває гіпотезу про деякі її особливості, жодним чином не роблячи однозначних висновків про людину без комплексної діагностики.

Інструкція: Розслабтесь, прислухайтеся до своєї інтуїції, дайте волю своїй фантазії та *вигадайте і намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючим ім'ям*. “Відпустіть” свою руку, дозвольте їй малювати ніби самій по собі. Малюнок виконується на окремому аркуші матового паперу, бажано олівцем середньої м'якості.

Обробка результатів: Передусім, корисно оцінити спосіб побудови образу, який характеризує тип уявлення та мислення дитини, її підхід до творчого завдання. При низькому рівні зображувальної техніки спосіб побудови образу більше відображається в назві тварини, ніж у її зовнішньому вигляді.

В рамках нашого дослідження ми сфокусувались на визначені негативних емоційно-невротичних тенденцій: *тривожність, агресивність, ворожість, негативізм, замкненість*.

Тривожність — індивідуальна властивість особи, риса характеру, що проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують, на думку цієї особи, неприємностями, невдачами, фрустрацією.

Ворожість – це тривале стійке негативне ставлення або система оцінок, що застосовується до оточуючих людей, предметів та явищ.

Агресивність — ситуативний стан, який характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту.

Негативізм – невмотивована поведінка суб'єкта, що полягає у діях, навмисно протилежних до вимог і очікувань інших індивідумів або груп соціальних.

Замкнутість – це особистісна властивість, що виявляється у відстороненні від товариства інших людей унаслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням.

РОЗДІЛ III. ПОРІВНЯЛЬНО-ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ Є ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

3.1. Порівняльний аналіз особливостей прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб

На першому етапі емпіричного дослідження ми звернули увагу на виявлення тривожності як відносно стійкого утворення у дітей молодшого шкільного віку. Для реалізації поставленого завдання ми застосували методику «Шкала явної тривожності (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale – CMAS)» (за Дж. Тейлором, у адаптації А. Прихожан).

Відповідно до отриманих показників, які зображені на рис. 3.1. серед дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання явна тривожність проявляється на нормальному рівні у 33% осіб, на підвищеному рівні у 27%, на високому рівні у 13% та надмірно високому рівні у 7% осіб. Натомість у групі дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, спостерігаються відмінні показники: у 17% досліджуваних явна тривожність проявляється на нормальному рівні, у 20% на підвищеному рівні, у 27% на високому рівні та у 23% на надмірно високому рівні. Такі результати свідчать про те, що явна тривожність проявляється вище серед дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, що супроводжується тривалим стонем тривожності, занепокоєння з приводу широкого кола ситуацій та проблем, не лише однієї ситуативної події. Значна частка досліджуваних потрапляє в групу ризику, що має вірогідність фіксації на тривожному стані і переходу його у хронічний реєстр.

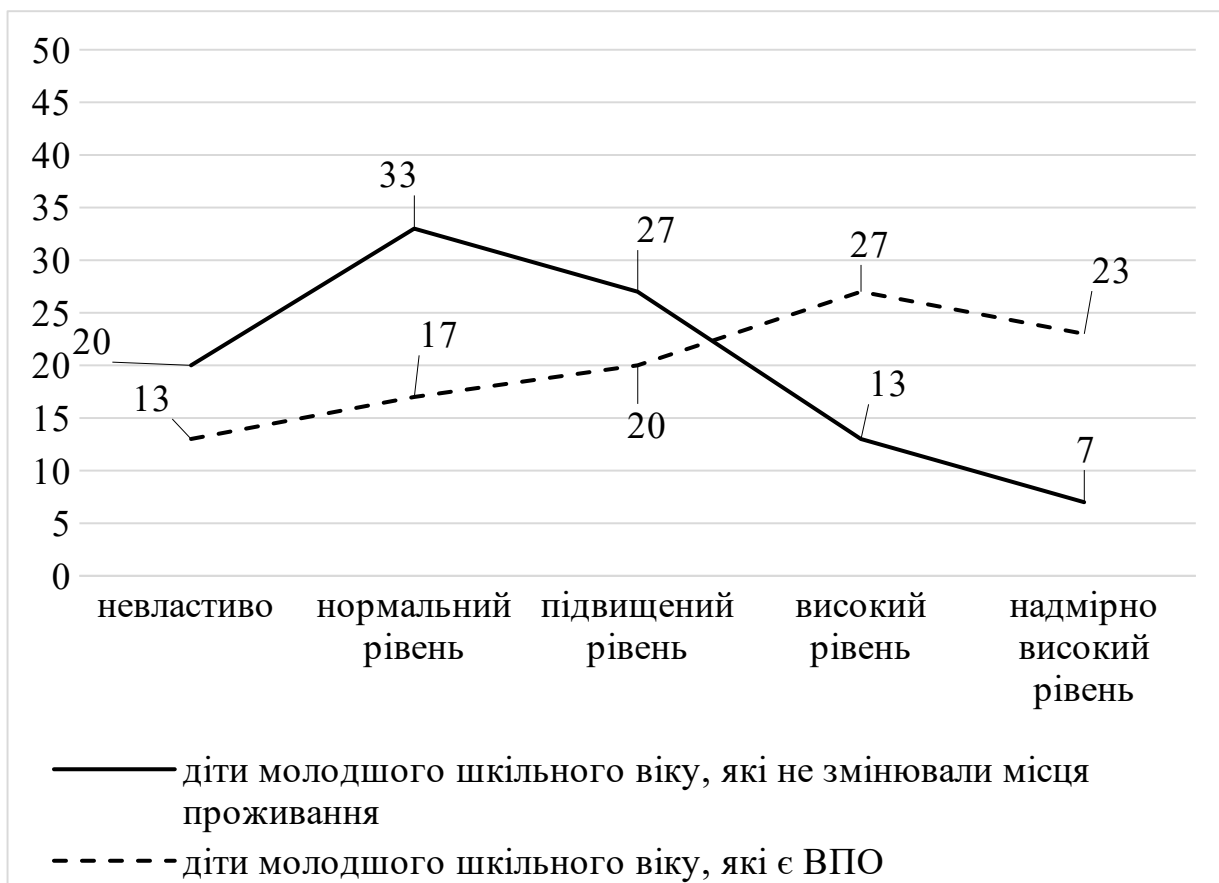

Рис. 3.1. Рівень прояву явної тривожності серед дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб (у %)

Для детальнішого аналізу отриманих даних, на рис. 3.2. ми порівняли середні значення показника явної тривожності у досліджуваних групах. Відповідно до отриманих результатів (на рис. 3.2.) можна побачити, що загальний показник явної тривожності вищий у групі дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, аніж у дітей, які не змінювали місця проживання. Це вказує на те, що явна тривожність дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання, характеризується необхідним рівнем напруження для адаптації і продуктивної діяльності, натомість у дітей молодшого шкільного віку, які внутрішньо переміщеними особами неспокій може стосуватись обмеженого кола ситуативних подій, що ускладнює процеси адаптації та продуктивної діяльності.

Рис. 3.2. Порівняння середніх показників явної тривожності серед дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб

Спираючись на положення Д. Кіріченко [26], що тривале психічне перенапруження, сильний інтенсивний стрес може спричинити у дитини невротичні поведінкові реакції та призвести до неврозу, ми застосували методику «Оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу» (О. Захарова) за допомогою якої досліджували схильність досліджуваних груп до неврозу.

Аналізуючи та порівнюючи середні показники схильності дітей молодшого шкільного віку до неврозу, на рис. 3.3., ми спостерігаємо що вищий показник у групі дітей, які є внутрішньо переміщеними особами, ніж у дітей, які не змінювали місце проживання. Це вказує на те, що діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, мають схильність до виникнення нервового розладу, що потребує особливої уваги до стану нервової системи дитини. Натомість, у дітей молодшого шкільного віку діагностовано несуттєві відхилення або такі, що є вираженням вікових особливостей дитини, котрі з часом минуть.

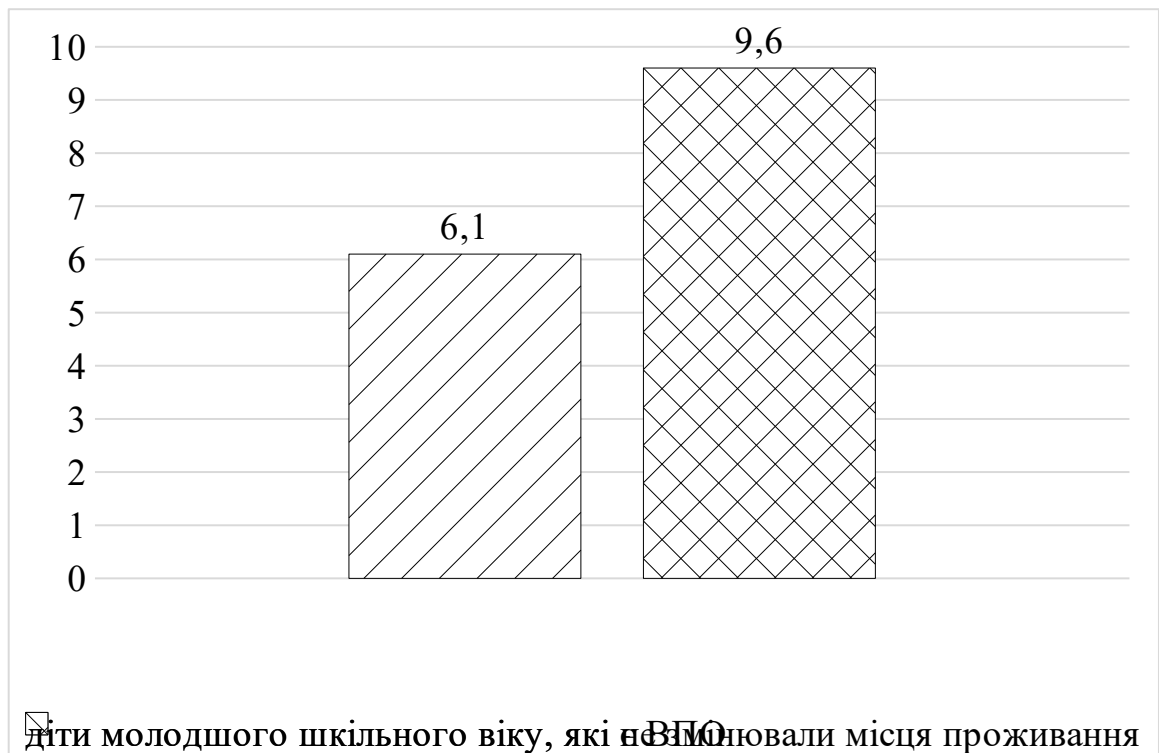

Рис. 3.3. Порівняння середніх показників схильності до неврозу серед дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб

Задля кращого розуміння невротичних тенденцій серед досліджуваних груп, ми порівняли відсоткове співвідношення рівнів прояву схильності до неврозу, які зображені на рис. 3.4.. Згідно отриманим даним, ознаки неврозу у групі дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання проявляються у 2 осіб (7% досліджуваних), ризики виникнення неврозу діагностовано у 3 осіб (10% досліджуваних), безсумнівний невроз визначено у 2 осіб (7% досліджуваних). Група дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами демонструє дещо вищі показники, так ознаки неврозу проявляються у 4 осіб (13% досліджуваних), ризики виникнення неврозу діагностовано у 5 осіб (17% досліджуваних), безсумнівний невроз визначено у 4 осіб (13% досліджуваних). Ми наголошуємо, що результати діагностичної методики має первинний та попередній характер, на основі якого психолог висуває гіпотезу про деякі особливості дітей молодшого шкільного віку, жодним чином не роблячи

однозначних висновків без комплексної діагностики та відповідної компетентності фахівця.

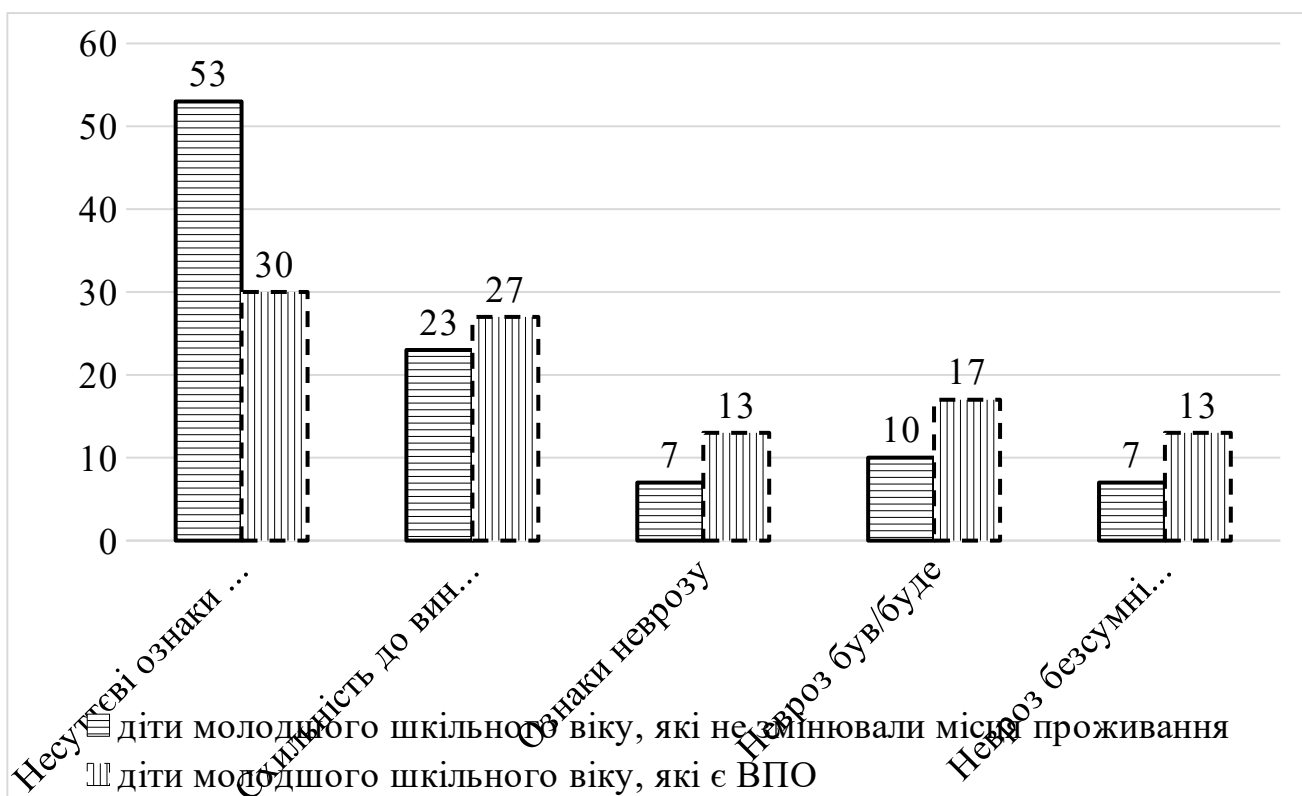

Рис. 3.4. Рівень схильності до невроту серед дітей молодшого шкільного віку які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб (у %)

На наступному етапі нашого дослідження ми вивчали особливості емоційно-афективної сфери дітей молодшого шкільного віку та рівень прояву тривожності, який виражений надмірним переживанням страху. За для реалізацій поставленої мети ми використали **методику «Виявлення страхів та тривожності» (Є. І. Рогова).**

Порівнюючи отримані результати (див. рис.3.5), ми визначили, що високий рівень тривожності проявляється у 37% дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами та 17% дітей, що не змінювали місця проживання. На протигагу спостерігається тенденція, згідно якої 43% досліджуваних, що не змінювали місце проживання демонструють низький рівень тривоги, натомість у дітей внутрішньо переміщених осіб цей показник становить 20% досліджуваних. Це свідчить про те, що дітям молодшого

шкільного віку, які мають досвід внутрішнього переміщення властиве відчуття загрози (реальної або й уявної), що супроводжується почуттям страху та психологічного дискомфорту, у той час як дітям молодшого шкільного віку не характерний описаний психічний стан.

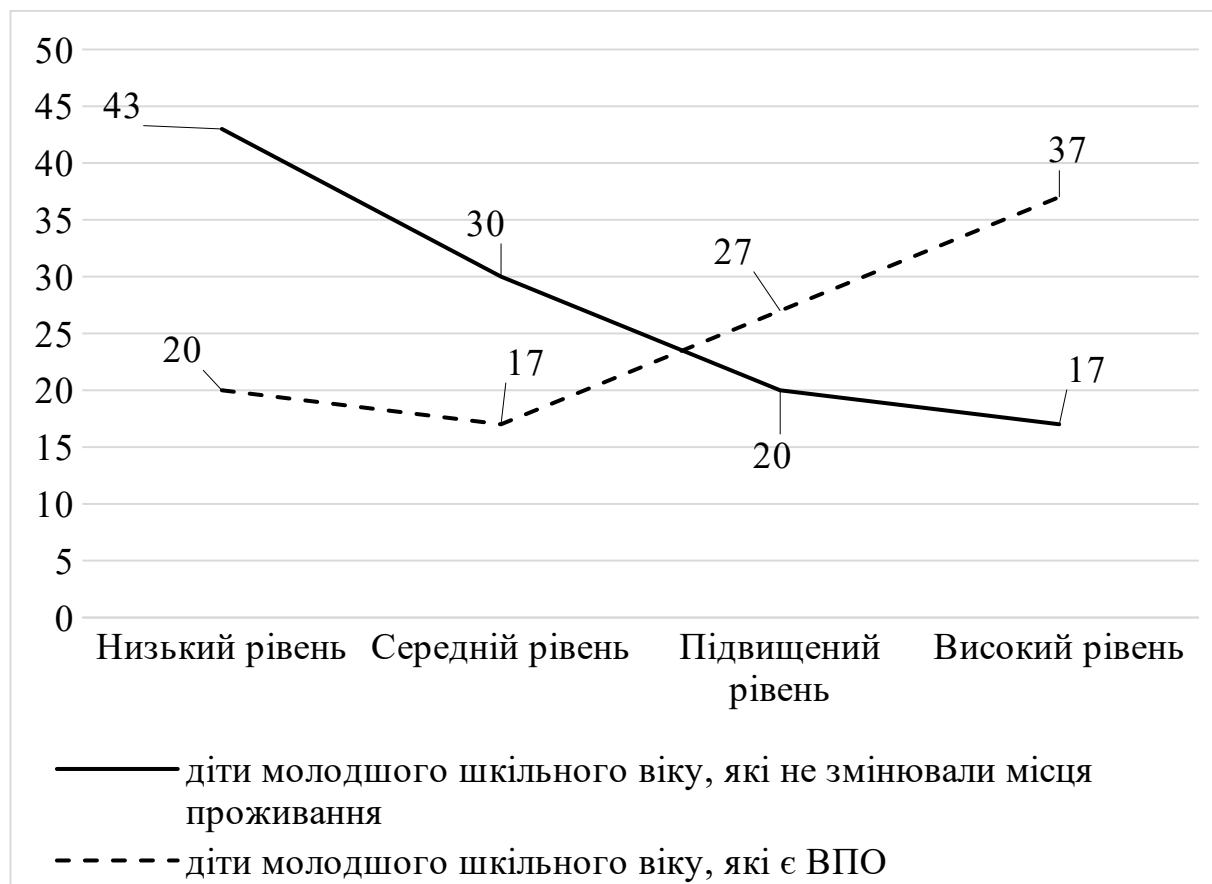

Рис. 3.5. Рівень прояву тривожності оснований на переживанні надмірного страху серед дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб (у %)

Діагностичні можливості обраної методики, дозволяють також визначити особливості переживання страху у дітей молодшого шкільного віку. Спираючись на отримані результати (див. табл. 3.1.) нами виявлено відмінні переживання страху у дітей молодшого шкільного віку. Варто зазначити, що для обох досліджуваних груп найбільш вираженим є соціально опосередкований страх (людей, дітей, покарання, самотності тощо). Це вказує на те, що дітям надважливо спиратися на важливу дорослу людину, яка є образом безпеки, захисту і опори під час життєвих труднощів та викликів. У групі молодших школярів, які не змінювали місця проживання,

за ієрархією активних страхів переважають медичні страхи, фізичного ушкодження, «просторові» страхи тощо. До порівняння молодші школярі, які є внутрішньо переміщеними особами проявляють найбільше страх фізичного ушкодження (несподівані звуки, темряви, війни), страхи кошмарних снів та темряви, страх смерті, страх тварин.

Таблиця 3.1.

Порівняння показників емоційно-афективної сфери дітей молодшого шкільного віку

Діти молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання			Діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами		
Тип страху	Середній бал	Ранг	Тип страху	Середній бал	Ранг
Соціально опосередковані страхи (людей, дітей, покарання, запізнення, самотності)	0,81	1	Соціально опосередковані страхи (людей, дітей, покарання, запізнення, самотності)	0,89	1
Медичні (болю, уколів, лікарів, хвороб)	0,76	2	Страх фізичного ушкодження (несподівані звуки, транспорт, стихія, війна)	0,82	2
Страх фізичного ушкодження (несподівані звуки, транспорт, стихія, війна)	0,74	3	Страхи кошмарних снів і темряви	0,76	3
«Просторові» страхи (висоти, води, замкнутого простору)	0,52	4	Страх смерті (себе)	0,68	4
Страх смерті (себе)	0,44	5	Страх тварин і (або) казкових персонажів	0,51	5
Страхи кошмарних снів і темряви	0,42	6	«Просторові» страхи (висоти, води, замкнутого простору)	0,48	6
Страх тварин і (або) казкових персонажів	0,25	7	Медичні (болю, уколів, лікарів, хвороб)	0,37	7

Виходячи зі сказаного вище, можна підкреслити, що емоційно-афективна сфера досліджуваних дітей відмінна. Дітям молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами властивий вищий рівень тривожності, відчуття безпосередньої загрози собі, так і всьому, що діти вважають цінним (рідні, улюблені справи, речі). Тривожність у таких дітей виражається

надмірним рівнем страху втратити значущих дорослих, гучних звуків, війни, незнайомих людей, темряви. У той час, діти молодшого шкільного віку, які не змінювали місце проживання характеризуються спокійним психо-емоційним станом, страхи, які втручаються, несуть загально-соціальний характер і є нормативним проявом переживань, для подальшої адаптації дитини до соціального життя.

За для більш точного перевірки рівня тривожності у досліджуваних групах, ми застосували методикау «Тест на визначення рівня тривожності» (Р. Темпл, М. Доркі)

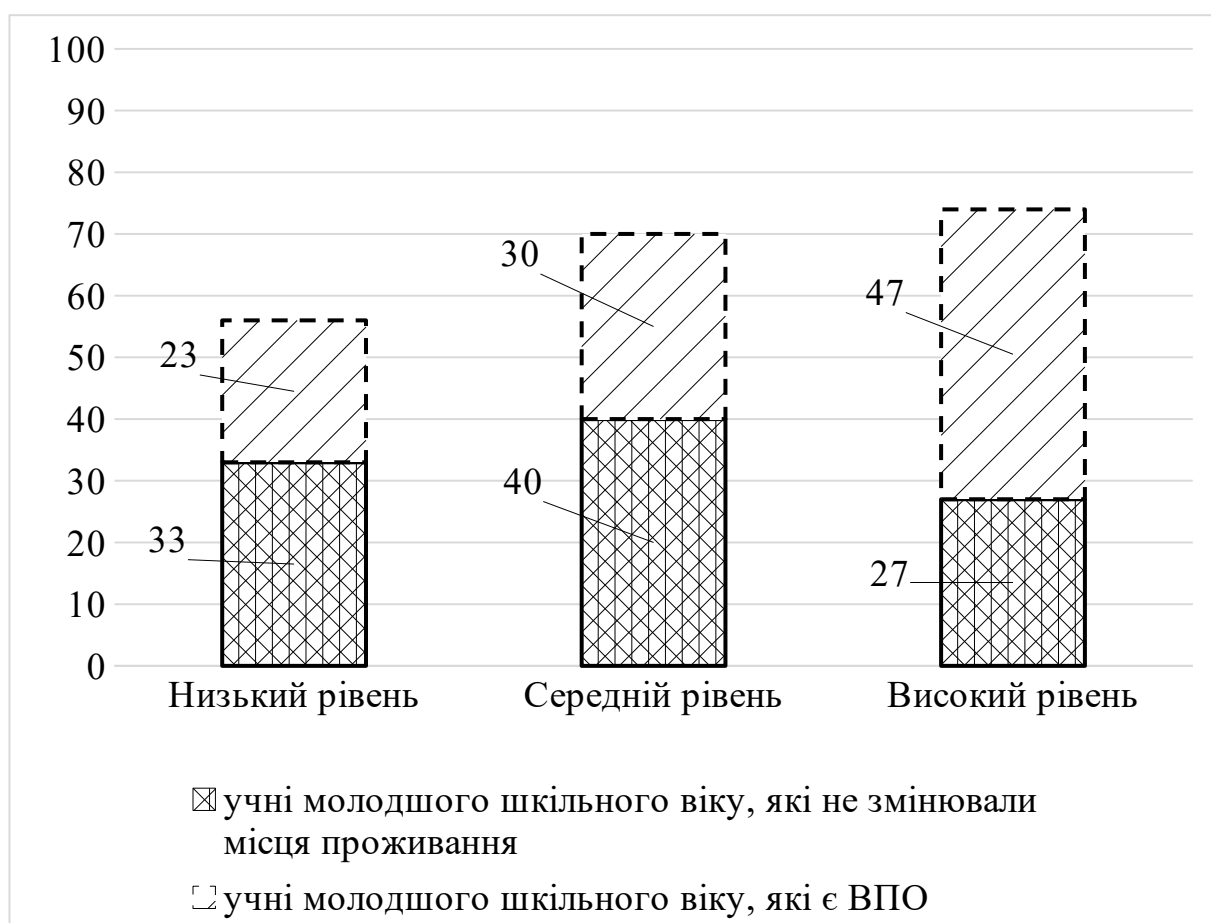

Рис. 3.6. Рівень прояву тривожності серед дітей молодшого шкільного віку які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб (у %)

Отримані дані за шкалою «Загальний рівень тривожності» (див. рис. 3.6.) у досліджуваних, які не змінювали місця проживання, у 33% осіб

діагностовано низький рівень, 40% середній рівень, 27% високий рівень, на противагу в групі досліджуваних, які є внутрішньо переміщеними особами спостерігається у 23% осіб низький рівень, у 30% середній рівень, 47% високий. Такі результати свідчать, що діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами відчувають себе, на момент проведення дослідження, напружено, нервозно, неспокійно та зі збудженням вегетативної нервової системи, а ніж діти, які не змінювали місця проживання.

За для більш детального розуміння психоемоційного стану, тривожності та провідних невротичних рис досліджуваних дітей молодшого віку, ми використали **проективну методику «Неіснуюча тварина» (М. Друкаревич).**

На підтвердження отриманих результатів щодо прояву провідних невротичних рис як наслідок негативних емоційно-психічних станів досліджуваних вказували результати застосованого діагностичного інструментарію. Це пояснюється тим, що інтерпретація методики «Неіснуюча тварина» дає велику інформацію про особистість при витраті мінімальної кількості часу на виконання завдання. Коли дитина малює, то аркуш паперу в цей час є особливою моделлю простору, в якому за допомогою рухів домінантною (у більшості людей правої) руки фіксується ставлення до цього простору.

Під час аналізу дитячих малюнків неіснуючих тварин, нами було помічено, що розміщення малюнків, їх особливості були відмінні у групі досліджуваних дітей, які є внутрішньо переміщеними особами та тих, хто не змінювали місця проживання. не залежали від віку дитини, що їх зобразила. Таким чином, ми виділили характерологічні тенденції, що проявлялися у більшості малюнків дітей. Відповідно до результатів попередніх тестів ми визначили наскільки у дітей проявляються негативні особистісні риси внаслідок існування негативних емоційно-психічних станів, такі як тривожність, ворожість, агресивність та негативізм (табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

Показники особистісних проявів негативних емоційно-психічних станів досліджуваних

Група	Діти молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання		Діти молодшого шкільного віку, які є ВПО	
	К-ть	%	К-ть	%
тривожність	8	27	16	53
ворожість	12	40	13	43
негативізм	5	17	8	27
агресивність	7	23	12	40
замкненість, прихованість	8	27	14	47

*Примітка. Вказані особистісні прояви негативних емоційно-психічних станів були виявлені не у всіх дітей. У деяких досліджуваних було виявлено кілька особистісних проявів негативних емоційно-психічних станів.

Як видно з даних таблиці, найяскравіше у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами проявляється тривожність, агресивність та замкненість вище, ніж у дітей, які не мали такого досвіду. Також помітно, що у досліджуваних в обох групах рівномірно проявляється ворожість.

Розглянемо найцікавіші та яскраві випадки дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами. Зберігаючи етику проведення діагностичних досліджень усі персональні дані були змінені:

- Дівчинка Софія, 7 років. Малюнок «Пекельний Слономурф» (див. Додаток А). Слономурф, з історії дитини, тварина яка родом з пекла, вона наповнена з середини вогнем і усюди, де вона ступає, все живе гине, згорає. Тварина добра, але через те, що їй боляче, вона сумує за пеклом, вона злиться і цього не показує. Малюнок виконаний з великою кількістю червоного кольору, під сильним натиском, що вказує на високий рівень тривожності та занепокоєння. Розташування малюнку ближче до верхнього краю, сигналізує про невдоволення власним становищем у соціумі, бажанні завоювати визнання з боку оточуючих. Описана «лава» по кутах листка, може як раз свідчити

про замкненість до оточуючого світу, сприйняття його як загрозового і небезпечного. Емоційний тон малюнку амівалентний: з одного боку подавлено-агресивний, з іншого позитивно сприйнятливий (що гіпотетично може мати ситуативний характер). Тип тварини загрозовий, з гострими кутами та активним штрихуванням, вказує на великий рівень страху та тривоги. Обведений контур тварини вказуватиме про підозрлість і страх до оточуючого світу. Довгий ніс та відсутність шиї у тварини вказує на почуття незахищеності та розпачу у реалізації своїх можливостей. Пишний опущений хвіст, чорного кольору свідчить про подавлену бадьору, енергійну частку особистості дитини, виснаження і невпевненість.

- Катерина, 7 років. Малюнок «Рора» (див. Додаток Б). Тип тварини надоригінальний та вигадливий, виконаний максимальною кількістю кольорів, що вказує на демонстративність і скритність самої дитини. Відсутність тіла тварини, свідчить про виражену тенденцію до скритності, закритості свого внутрішнього світу. Великі вузькі розмальовані червоним очі, символізує сильний рівень страху і внутрішнього занепокоєння. Малюнок розміщений на повній площі аркуша, з сильним натиском олівця та активною штриховкою, що вказує на надмірний рівень тривожності та активних переживань. Маленький привідкритий рот тварини демонструє утруднене емоційне спілкування, потребу в допомозі та ситуативне висловлювання скарг, протесту. Велика кількість «рожок» на голові гострого характеру вказує на оборонну, агресивну захисну позицію до оточуючого світу. Різнокольоровість «рожок» тварини створює ситуацію бажання заплутати оточуючих осіб, ввівши оману як спосіб захистити власний внутрішній світ. Дитина характеризує тварину як максимально доброзичливу, позитивну і таку, що дарує добро. Історію тварини супроводжує фразами «У неї все хорошо» і деталі не описує. Під час роботи з дитиною у нас виникла гіпотеза, що такий

тип поведінки схожий на демонстративний, подавлений, соціально бажаний, маска за якою ховаються багато складних емоцій та переживань.

Аналіз даних, що представлені в таблиці 3.2., дозволив наочно продемонструвати виявлені негативні особистісні прояви досліджуваних.

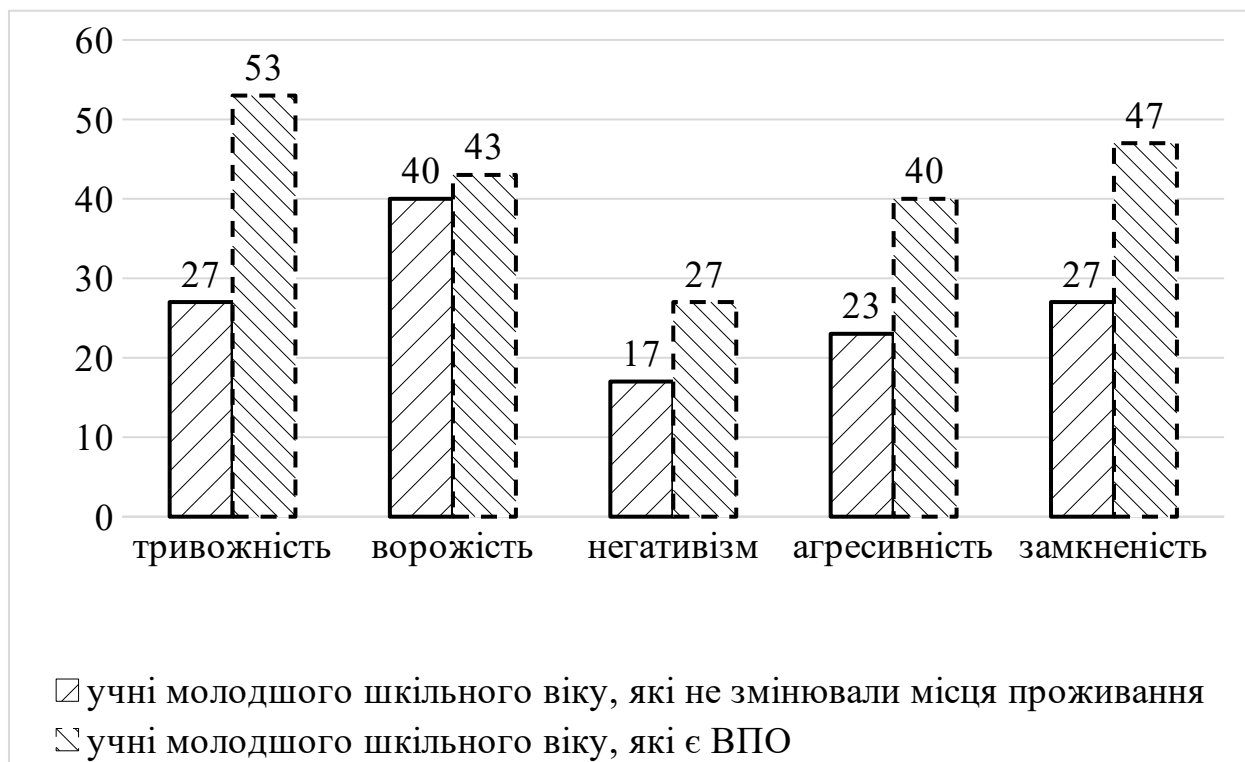

Рис. 3.7. Рівень прояву негативних емоційно-психічних станів досліджуваних (у %)

Виходячи з результатів, які наведені на рис. 3.7., у групі дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами у 53% осіб проявляється тривожність, у 40% агресивність, у 47% замкненість та 27% негативізм. До порівняння, група дітей, які не змінювали місця проживання: 27% досліджуваних проявляють тривожність, 23% агресивність, 27% замкненість та 17% негативізм. Показник «ворожість» у досліджуваних групах знаходиться у наближених показниках (=41,5% респондентів). Такі результати свідчать, що емоційний стан дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують, схильні до афективного спалаху гніву чи злоби у ситуаціях фрустрації,

відсторонюються від товариства інших людей у наслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням.

Отже, у ході порівняльного дослідження нами встановлено, що явна тривожність дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання, характеризується необхідним рівнем напруження для адаптації і продуктивної діяльності, натомість у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами неспокій може стосуватись обмеженого кола ситуативних подій, певної сфери життя.

Виявлено, що діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, мають схильність до виникнення нервового розладу, потребує особливої уваги до стану нервової системи дитини, натомість у дітей молодшого шкільного віку діагностовано несуттєві відхилення або такі, що є вираженням вікових особливостей дитини, котрі з часом минуть.

Визначено, що для обох досліджуваних груп найбільш вираженим є соціально опосередкований страх (людей, дітей, покарання, самотності тощо). Це вказує на те, що дітям надважливо спиратися на важливу дорослу людину, яка є образом безпеки, захисту і опори під час життєвих труднощів та викликів. У групі молодших школярів, які не змінювали місця проживання, за ієрархією активних страхів переважають медичні страхи, фізичного ушкодження, «просторові» страхи тощо. До порівняння молодші школярі, які є внутрішньо переміщеними особами проявляють найбільше страх фізичного ушкодження (несподівані звуки, темряви, війни), страхи кошмарних снів та темряви, страх смерті, страх тварин.

Встановлено, що емоційний стан дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують, схильні до афективного спалаху гніву чи злоби у ситуаціях фрустрації, відсторонюються від товариства інших людей у наслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням. Такі виражені емоційно-афективні тенденції у групі дітей

молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання, відсутні, або спостерігаються з низькою інтенсивністю.

3.2. Статистичний аналіз особливостей прояву тривожності дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб

На наступному етапі дослідження, для визначення статистичних відмінностей серед досліджуваних змінних між групою дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб, ми використали непараметричний критерій – *U-критерій Манна Уїтні*. Аналізу піддавалися різні категорії. Виявлені наступні статистично достовірні відмінності між двома групами (див. табл. 3.3.)

Таблиця 3.3.

Статистично достовірні показники відмінностей між групами дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання та внутрішньо переміщених осіб

Параметр	Середній ранг для групи дітей, які не змінювали місця проживання	Середній ранг для групи дітей, які є ВПО	Значення U-критерію Манна-Уїтні	p-рівень значущості
Явна тривожність	25,53	35,47	599,0	0,026
Схильність до неврозу	26,05	34,95	583,5	0,048
Тривожність, що виражена вртучанням надмірного страху	13,50	15,23	438,0	0,036
Рівень тривожності	10,61	13,91	500,0	0,043
Замкненість	8,4	13,1	342,0	0,039
Агресивність	10,1	14,2	338,0	0,047

Дослідження виявило відмінності в прояві тривожних та емоційно-негативних станах досліджуваних у показниках: явна тривожність ($U=599,0$; $p=0,026$); схильність до неврозу ($U=583,5$; $p=0,048$); рівень загальної тривожності ($U=500,0$; $p=0,043$), тривожність виражена страхом ($U=438,0$; $p=0,036$), агресивність ($U=338,0$; $p=0,047$), замкненість ($U=342,0$; $p=0,039$).

Встановлено, що рівень прояву тривожних та емоційно-негативних станів: явна тривожність; схильність до неврозу; рівень загальної тривожності; тривожність, що виражена надмірним страхом статистично вищий в групі дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами. Також спостерігається відмінність у рівні прояву агресивності та замкненості також статистично вищі у групі внутрішньо переміщених осіб, аніж у групі дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання.

Отже на основі проведеного статистичного аналізу, нами виявлено, що рівень занепокоєння, надмірного хвилювання, стан тривоги в ситуаціях, які загрожують дитині, на думку її думку властиве більш дітям, які зазнали складного досвіду внутрішнього переміщення, та потрапляли у складні життєві обставити. Натомість молодші школярі, які не змінювали місця проживання, та проживають у Чернівецькому регіоні не проявляють таких інтенсивних характеристик.

Таким чином, отримані результати зіставляються із результатами попередніми методиками і свідчать про те, що із складним досвідом внутрішнього переміщення діти молодшого шкільного віку включають гіперкоменсуючі поведінкові прояви у вигляді агресивності, що заважають повноцінним комунікативним процесам дитини. Відтак, дитина внаслідок негативного емоційного стану тривоги набуває постійних рис занепокоєння і негативізму, які згодом переростають в агресивні поведінкові форми, що не дають змогу вдосконалювати свій особистісний розвиток у процесі комунікації, натомість у такий спосіб діти компенсують високий рівень напруження, який пов'язаний зі складними життєвими обставинами.

Отримані результати емпіричного дослідження підтверджують висунуті нами гіпотези, що існують особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами і мають вищий рівень тривожності, аніж діти, які не змінювали місця проживання.

3.3. Психологічні рекомендації про підтримку психологічного здоров'я та способів зниження рівня тривожності молодших школярів - внутрішньо переміщених осіб

3.3.1. Психологічні рекомендації для батьків

На основі проведеного емпіричного дослідження нами були розроблені рекомендації батькам про підтримку психологічного здоров'я та способів зниження рівня тривожності молодших школярів - внутрішньо переміщених осіб:

- В першу чергу потурбуйтеся про власний психологічний стан як дорослого. Дітям молодшого шкільного віку впершу чергу важливо мати опору і підтримку значущого дорослого. Стабільна мама – стабільна дитина.
- Важливо не відкидати тривогу вашої дитини, а допомогти їй зрозуміти, що ситуації, які її хвилюють, можуть бути не такими поганими, як вона думає.
- Слухайте дитину та заохочуйте її розповідати вам про свої почуття та страхи.
- Складний досвід пережитий у зв'язку з війною та внутрішнім переміщенням кидає виклик відчуттю безпеки. Нагадуйте дитині про те, що зараз ви знаходитесь у безпечному місці, можна розслабитись, дозволити відпочити.
- Важливо повернути дитину до графіку дня, потурбуватись про сон, харчування, часу для ігор та відпочинку.
- Уникайте говорити дитині «перебори це», «зберися», «не тривожся», «все добре» і т.д. Ваша дитина може сприйняти це як те, що ви не розумієте або не дбаєте про її проблеми.

- Обговоріть різні сценарії, можливі результати та шляхи вирішення ситуації, через що у дитини викає тривога. Це допоможе поглянути на ситуацію з різних боків, і «знятися з гачка» негативних думок.
- Покажіть дитині, як ви справляєтеся позитивно, коли відчуваєте тривогу або стрес. Залишайтеся спокійними та позитивними, коли вони відчувають тривогу, щоб допомогти їм почуватися впевненіше.
- Уникайте захоплення дитини або створення враження, що ви будете боротися за неї. Діти з тривогою зазвичай дуже раді, що хтось інший зробить щось за них. Якщо дорослі беруться все робити за дитину, це не дозволяє дітям навчитися справлятися з собою, оскільки вони починають вірити, що хтось інший їх врятує.
- Якщо ваша дитина переживає про невдачі, нагадайте їй, що всі роблять помилки і що на помилках можна вчитися. Хваліть їхні старання.
- Поговоріть зі шкільним персоналом, щоб дізнатися, яку допомогу може надати школа. Вчасно звертайтеся до фахівців та соціально-психологічної служби закладу освіти.
- Якщо вашій дитині важко пройти через ворота школи, домовтеся, щоб вона зустрілася з другом перед школою, щоб вони могли піти до школи разом. Крім того, перевірте, чи є інший вхід до школи, яким вашій дитині буде комфортніше користуватися.
- Якщо ваша дитина відкладає підготовку до школи так, що вона спізнюється, заохочуйте її все одно йти до школи та запевніть її, що ви зв'яжетеся зі школою, щоб пояснити, чому вона спізнюється.
- Якщо ваша дитина вважає, що спілкування перед школою є джерелом занепокоєння, домовтеся, щоб вона прийшла перед дзвоником.
- Беріть участь у навчанні вашої дитини в школі (наприклад, волонтер у майстерні, допомагайте з програмою читання в класі тощо). Підтримуйте свою дитину в домашніх завданнях і навчанні, моделюйте навички, щоб стати більш незалежною.

3.3.2. Психологічні рекомендації для працівників закладів освіти

Відповідно, враховуючи, що провідним видом діяльності молодших школярів є навчання, на основі проведеного емпіричного дослідження нами були розроблені також рекомендації для працівників закладів освіти про підтримку психологічного здоров'я та способів зниження рівня тривожності молодших школярів - внутрішньо переміщених осіб:

1. Для зниження рівня тривожності необхідно, щоб вчитель здійснив ряд заходів:

- по можливості – встановлюйте дружні, неавторитарні стосунки з дітьми;
- використовуйте позитивні стимули для мотивації діяльності учнів;
- створюйте заохочувальні ситуації для самовираження дитини;
- по можливості уникайте ситуацій, коли однолітки порівнюють один одного;
- здійснюйте особистісно-орієнтований підхід на уроках і в позаурочній діяльності;
- вислуховуйте, сприймайте всерйоз дитячі проблеми: для малюка те, що залишився вдома ведмедик, важлива втрата в такій же мірі, як для дорослого – втрата самого будинку;
- сприяйте успішній адаптації учнів у класних колективах;
- враховуйте психологічний стан дітей, їх потреби, не виділяти і не акцентувати увагу на цьому;
- у випадку, якщо вам складно з дітьми ВПО, звертайтеся за рекомендацією до соціально-психологічної служби закладу освіти.

2. Рекомендуємо керівникам закладів освіти забезпечити надання психологічної допомоги дітям та іншим учасникам освітнього процесу в кризових ситуаціях та дітям, що пережили досвід внутрішнього переміщення, а саме:

- інформувати учасників освітнього процесу щодо можливості отримання психологічних послуг у закладі освіти;

- оприлюднити на вебсайтах (у разі їх відсутності – на вебсайтах своїх засновників) контакти безкоштовної кризової психологічної допомоги в період війни в країні;
- сприяти підвищенню компетентності практичних психологів, соціальних педагогів та інших педагогічних працівників з питань надання першої психологічної допомоги, психологічної допомоги дітям, які пережили психотравмуючі події;
- сприяти впровадженню в закладах освіти у роботу з дітьми програм формування стійкості до стресу, розвитку резилієнс у дітей, психосоціальної допомоги дітям, які пережили психотравмуючі події; програм профілактики емоційного вигорання практичних психологів, соціальних педагогів та інших педагогічних працівників.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження особливостей прояву тривожності дітей молодшого шкільного віку, внутрішньо переміщених осіб, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Тривожність – це стан занепокоєння, яке породжується конкретними ситуаціями, що має ситуативний прояв. Така тривожність характерна багатьом людям, вона відіграє позитивну роль у якості своєрідного мобілізуючого механізму. Також існує інша, особистісна тривожність, яку розглядають як рису особистості, що часто проявляється в схильності до переживання відчуття тривоги в життєвих ситуаціях; характеризує процес відчуття несвідомого страху, невизначеного відчуття загрози та готовністю сприймати різні події як несприятливі та небезпечні

2. Прояв тривожності у молодшому дитячому віці може мати соматичні й поведінкові характеристики. Соматичні ознаки стосуються змін у внутрішніх органах та системах організму, таких як прискорене серцебиття, нерівне дихання, тремтіння кінцівок, скутість рухів, підвищений тиск, розлади шлунку та інші. На рівні поведінки підвищена тривожність проявляється у різноманітних і непередбачуваних формах. Вони можуть варіюватися від апатії та безініціативності до виявів демонстративної жорстокості.

3. У ході порівняльно-діагностичного дослідження нами встановлено, що явна тривожність дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання, характеризується необхідним рівнем напруження для адаптації і продуктивної діяльності, натомість у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами неспокій може стосуватись обмеженого кола ситуативних подій, певної сфери життя.

4. Виявлено, що діти молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, мають схильність до виникнення нервового розладу, потребує особливої уваги до стану нервової системи дитини, натомість у

дітей молодшого шкільного віку діагностовано несуттєві відхилення або такі, що є вираженням вікових особливостей дитини, котрі з часом минуть.

5. Визначено, що для обох досліджуваних груп найбільш вираженим є соціально опосередкований страх (людей, дітей, покарання, самотності тощо). Це вказує на те, що дітям надважливо спиратися на важливу дорослу людину, яка є образом безпеки, захисту і опори під час життєвих труднощів та викликів. У групі молодших школярів, які не змінювали місця проживання, за ієрархією активних страхів переважають медичні страхи, фізичного ушкодження, «просторові» страхи тощо. До порівняння молодші школярі, які є внутрішньо переміщеними особами проявляють найбільше страх фізичного ушкодження (несподівані звуки, темряви, війни), страхи кошмарних снів та темряви, страх смерті, страх тварин.

6. Встановлено, що емоційний стан дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами, проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують, схильні до афективного спалаху гніву чи злоби у ситуаціях фрустрації, відсторонюються від товариства інших людей у наслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням. Такі виражені емоційно-афективні тенденції у групі дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання, відсутні, або спостерігаються з низькою інтенсивністю.

7. У ході статистичного аналізу встановлено, що рівень прояву тривожних та емоційно-негативних станів: явна тривожність; схильність до неврозу; рівень загальної тривожності; тривожність, що виражена надмірним страхом статистично вищий в групі дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами. Також спостерігається відмінність у рівні прояву агресивності та замкненості також статистично вищі у групі внутрішньо переміщених осіб, аніж у групі дітей молодшого шкільного віку, які не змінювали місця проживання.

8. Отримані результати емпіричного дослідження підтверджують висунуті нами гіпотези, що існують особливості прояву тривожності у дітей

молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами і мають вищий рівень тривожності, аніж діти, які не змінювали місця проживання.

9. На основі результатів проведеного теоретичного та емпіричного дослідження нами були розроблені психологічні рекомендації батькам та працівникам закладів освіти про підтримку психологічного здоров'я та зниження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними особами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т.Ф., Гончар Л.В., Куниця Т.Ю., Бибик Д.Д. Вимушені переселенці: соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки: монографія / за ред. Т.Ф. Алексеєнко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 240 с.
2. Бабаян Ю. О. Взаємозв'язок тривожності та навчальної успішності молодших школярів. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Психологічні науки. 2014, Вип. 2 (12). С. 18–21.
3. Бастун Н. Психічні особливості учнів з високою тривожністю. *Психолог*. 2003, № 33. С. 18-20
4. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин. *Початкова школа*. 2000. № 5. С.1-5.
5. Богдан Х. Основні чинники тривожності у молодшому шкільному віці. *Магістерський науковий вісник*. 2018, №37. С.115-119.
6. Бондарчук Ю. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни *Проблеми становлення правової демократичної держави* 2023.
7. Борівський В. Проблеми психолого-педагогічної підготовки вчителя до роботи у сучасній школі. *Рідна школа*. 2002. № 3. С. 22-26.
8. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник. К. : КНЕУ, 2004. 383 с
9. Варій М.Й. Основи психології та педагогіки: навчальний посібник для студентів вузів- 2-е вид., випр. та доп. К.: Центр навчальної літератури, 2009. 376 с.
10. Визначення психоемоційного стану та потреб дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Підсумковий звіт за результатами соціологічного дослідження// Громадська організація "Громадський холдинг "ГРУПА ВПЛИВУ". 2020. 12 с.

11. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 448 с.
12. Волошина В.В. Розвиток пізнавальних інтересів у дошкільників та молодших школярів. К.: НПУ ім. Д.Драгоманова, 2003. 214 с.
13. Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України.* 2010. Вип. 10. С.120-128.
14. Гелюк, О. Тривожні діти 5 - 10 років. *Психолог.* 2009. №24. С. 3–15.
15. Городняк І. В. Вивчення тривожності крізь призму соціального досвіду молодшого школяра. *Вісник Одеського національного університету.* 2008. Т. 13, вип. 5. С. 290–294.
16. Грись А. Прояви адаптації дітей молодшого шкільного віку. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я,* 2020. №1(2). С. 43-57.
17. Дзюба Т. Тривожність: виявити і подолати. *Завуч.* 2007. № 31. С. 19-20
18. Драган А.О. Розвиток міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* 2015. № 1. С. 117–120.
19. Жданович Ю. М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців як наукова проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2015. Вип. 19(1). С. 204-213.
20. Журавльова Л.П., Коломієць Т.В. Структурно-динамічна модель міжособистісної взаємодії. *Вісник Одеського національного університету. Психологія.* 2013. Т. 18, Вип. 22(2). С. 17–24.
21. Іванова, Т.В. Тривога як психологічний феномен. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів.* Суми : СумДУ, 2015. С. 237-239.

22. Казаннікова О. В. Особливості проявів тривожності в молодших школярів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 1(1). С. 176-180.
23. Карпенко Н. Корекція окремих видів тривожності у дітей. *Початкова школа*. 2016. № 3. С. 40-43.
24. Качаєва А. Шкільна тривожність: її вплив на розвиток учня. *Психолог*. 2006. № 13. С. 4-16
25. Кердивар В.В. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків, 2021. 143 с.
26. Кіріченко, Д. І. Причини та ознаки тривожності у дітей молодшого шкільного віку. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук. праць за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2020. С. 156-159.*
27. Козак М. Психологічна допомога дітям з тимчасово переселених родин/ *Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання*. 2019. №1(2). С. 252-254.
28. Лепихова, Л.А. Міжособистісні стосунки. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. С. 71–72
29. Лодатко Є.О. Педагогічні моделі, педагогічне моделювання і педагогічні вимірювання : that is that?. *Педагогіка вищої школи : методологія, теорія, технології. Вища освіта України : Теоретичний та науково-методичний часопис*. У 2-х тт. Вип. 3. 2011. Т. 1. С. 339–344
30. Мазур О. Дитячі страхи : Діагностика та подолання. *Психолог*. 2006. С.15- 18.
31. Максименко Ю., Морозова-Йоханнессен О. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*. 2022. №5 (69). С. 90-97

32. Мутліна Л. Психолого- педагогічні дослідження страхів у молодшому шкільному віці. *Соціальна психологія*. 2004. №5. С.144-152.
33. Немец.Г. Емоційний стан першокласників, його роль у навчально-виховному процесі та становленні особистості. *Психолог*. 2003. № 4. С.3- 4
34. Омельченко Я. М. Корекція тривожних станів молодших школярів засобами кататимно-імагінативної психотерапії : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія". Київ, 2006. 20 с.
35. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. К.: Шк.. світ, 2011.112 с.
36. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь, 2004. 574 с.
37. Отрощенко Н. Л. Соціально-педагогічна та психологічна підтримка дітей та молоді у стресових ситуаціях на депресивній території. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2016, №1(29) С. 257-263.
38. Педоренко В. М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія: Психологія. № 5. С. 5–10.
39. Пеньковська Н. М. Групова психокорекція у роботі з молодшими школярами. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №11. С.72-80.
40. Помиткіна Л. В. Соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10, Вип. 27. С. 482-492.

41. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. - Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
42. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім П 61 батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л.А. та ін. ; за ред. Волинець Л.С. К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
43. Семікіна О. Ю. Особливості емоційного стану у внутрішньо переміщених осіб. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2020, №13. С.32-41.
44. Сергеева Н. В. Особливості взаємодії молодших підлітків у малих групах школярів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : Збір-ник наукових праць. Вип. 14, кн. I. С. 469–477.
45. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Загальна психологія: підручник К.: Либідь, 2005. 464 с
46. Слюсаревський М. Соціально-психологічна проблематика дитинства в умовах війни: виклики і відповіді. *Проблеми політичної психології*, 12(26). 2022. С. 9-30.
47. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В.Залеська та ін. К.: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
48. Ставицька С. О. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" Київ, 1999. 19 с.
49. Ставицька С.О. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07. НПУ імені М. П. Драгоманова. К., 1999. 242 с.

50. Стрілецька І. І. Особистісна тривожність як складний полідетермінований психічний процес. Інсайт: зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених / ред. кол. І.В. Шапошникова, О. Є. Блинова та ін.. Вип. 13. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2016. С. 299–301.
51. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : ВАНУ, 2018. 200 с.
52. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.
53. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015.
54. Формування професійної компетентності майбутніх педагогів дошкільної та початкової освіти, збірник науково-методичних праць / за заг. ред. В.Є. Литнєва. Н.Є. Колесник, Т.В. Наумчук. - Житомир : Вд-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. 620 с
55. Халько М.С. Проблема тривожності дітей молодшого шкільного віку у навчальній діяльності. *Гуманітарний корпус*. В.16., 2018, С. 174-178
56. Шиліна Н.Є. Проблема емоційного стану біженців та переселенців за умов військового конфлікту в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34 (73) № 2. С. 30-36.
57. Щербань С. Становище внутрішньо переміщених сімей із дітьми, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в умовах війни. Харківський інститут соціологічних досліджень. 2023. 75 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Малюнок неіснуючої тварини «Слономурф». Дівчинка. 7 років,
ВПО з Херсонської області.

Малюнок неіснуючої тварини «Рора». Дівчинка. 7 років,
ВПО з Харківської області.

Малюнок неіснуючої тварини «Нарозавр». Дівчинка. 9 років,
ВПО з Донецької області.

Малюнок неіснуючої тварини «Конструктор». Хлопчик. 7 років,
ВПО з Харківської області.

